

УДК 342.54:323.3:005.35

**СТАН КУЛЬТУРИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ТА УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
У ЇЇ РОЗВИТКУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КІЛЬКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ). СТАТТЯ ПЕРША¹**

Лукаш С. Ю., Воробйов Д. С., Михальська Ю. С.,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Владимирець А. Ю.,
Регіональний центр з надання безоплатної
вторинної правової допомоги
у Луганській та Харківській обл., м. Харків

Волос Б. О.,
Харківський регіональний інститут
державного управління
Національної академії державного управління
при Президентові України

Григоренко Є. І.,
Харківський національний університет
імені Василя Каразіна

Іванченко А. М.,
Компанія Designedfor Fitness,
м. Харків

Лукаш О.М.,
адвокат, м. Харків

Матат А.В.,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Ніколенко М.О.,
Господарський суд Дніпропетровської обл.

Ногай С.Ю.,
пенсіонер МВС України, м. Харків

Сєдая Ю.С.,
Харківський національний медичний університет

Таранушич С.В.,
Прокуратура Сумської обл.

Анотація: перші кроки України у переході до демократії виявилися доволі складними, що знайшло свій вираз, у тому числі, в негативних наслідках для українського суспільства, як власне, і для всіх постсоціалістичних держав колишнього СРСР. Це пояснюється тим, що, по-перше, жодна країна світу не переживала безболісно кардинальну зміну суспільних відносин², і, по-друге, серед багатьох причин, що ускладнюють протікання демократичного транзиту в Україні варто виокремити одну з системостворюючих – суперечність між проголошеною політичною метою і доволі низьким рівнем культури демократії, що притаманно практично всім країнам, які набули державну незалежність і стали на шлях демократичного розвитку після Другої Світової війни [3]. Вона обумовлена, окрім всього іншого, історичними умовами розвитку нашої країни. На думку німецьких дослідників з Регенсбургського університету докторів Єжи Мачкува (Jerzy Maskow) - голови Ради порівняльної політики університету та Ингмара Бредіса (Ingmar Bredies³), демократичні перетворення в Україні, на відміну від західноєвропейських країн, розпочалися без їхньої серцевини – буржуазії і громадянського суспільства [67], що значно ускладнило рух на шляху до поставленої мети⁴. Безумовно, це не могло не утруднити розповсюдження практики КСВ в Україні та формування її культури, як ціннісного виразу реалізації бізнесом не тільки економічної, але й соціально-духовної діяльності.

Ключові слова: розвиток демократії, громадянське суспільство, політичні партії, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємці, культура демократії, корпоративна культура, культура корпоративної соціальної відповідальності бізнесу.

Аннотация: первые шаги Украины в переходе к демократии оказались довольно сложными, что нашло свое выражение, в том числе, в негативных последствиях для украинского общества, как собственно, и для всех постсоциалистических государств бывшего СССР. Это объясняется тем, что, во-первых, ни одна страна мира не переживала безболезненно кардинальное изменение общественных отношений, и, во-вторых, среди многих причин, затрудняющих протекание демократического транзита в Украине можно выделить одну из системообразующих – противоречие между провозглашенной политической целью и довольно низким уровнем культуры демократии характерно практически всем странам, которые получили государственную независимость и стали на путь демократического развития после Второй мировой войны. Она обусловлена, помимо всего прочего, историческими условиями развития нашей страны. По мнению немецких исследователей из Регенсбургского университета докторов Ежи Мачкува (Jerzy Maskow) - председателя Совета сравнительной политики университета и Ингмара Бредис (Ingmar Bredies³), демократические преобразования в Украине, в отличие от западноевропейских стран, начались без

их сердцевини – буржуазии и гражданского общества, что значительно осложнило движение на пути к поставленной цели. Безусловно, это не могло не затруднить распространение практики КСО в Украине и формирование ее культуры, как ценностного выражения реализации бизнесом не только экономической, но и социально-духовной деятельности.

Ключевые слова: развитие демократии, гражданское общество, политические партии, органы государственной власти, органы местного самоуправления, предприниматели, культура демократии, корпоративная культура, культура корпоративной социальной ответственности бизнеса.

Annotation: Ukraine's first steps in the transition to democracy turned out to be quite complex, which found its expression, among other things, in negative consequences for Ukrainian society, as indeed for all post-socialist states of the former USSR. This is due to the fact that, firstly, not one country in the world experienced a painless cardinal change in social relations, and secondly, among the many reasons that impede the flow of democratic transit in Ukraine, one can single out one of the system-forming contradictions between the declared political goal and a fairly low level of culture of democracy is characteristic of almost all countries that have gained state independence and started on the path of democratic development after World War II. It is conditioned, among other things, by the historical conditions of the development of our country. According to German researchers at the University of Regensburg, doctors Jerzy Mackow, chairman of the University's Comparative Policy Council and Ingmar Bredies³, democratic changes in Ukraine, unlike Western European countries, began without their core - the bourgeoisie and civil society - that significantly complicated the movement towards the goal. Of course, this could not but hinder the spread of CSR practice in Ukraine and the formation of its culture as a value expression of the realization by the business of not only economic but also social and spiritual activity.

Key words: development of democracy, civil society, political parties, state authorities, local self-government bodies, entrepreneurs, culture of democracy, corporate culture, culture of corporate social responsibility of business.

Постановка проблеми. Формування культури КСВ, як органічної складової частини загальної культури є однією з найважливіших завдань, що стоїть перед людиною, громадянським суспільством, його інституціями, підприємницьким середовищем, політичними партіями, органами державної влади і місцевого самоврядування України. Це пояснюється тим, що, по-перше, економічні реформи початку 90-х років, відомі під назвою «шокова терапія» обумовили систему негативних, перш за все, соціальних наслідків, включно з істотним скороченням можливостей держави⁵; по-друге, вплив на становлення КСВ в Україні справляють не лише національні й історичні традиції, політична й економічна ситуація, писала завідувач кафедри економіки підприємства Національного гірничого університету, доктор економічних наук, професор В.М. Шаповал⁶, але й відсутність єдиних орієнтирів соціальної політики, зокрема: 1) ідеології соціально відповідального підприємництва; 2) сформованого і впливового сектору громадянського співтовариства, який би цілеспрямовано просував принципи КСВ, а також спеціалістів, здатних розвивати цей напрям; 3) прозорих процедур розробки соціальної політики, залежність форм і методів соціальної діяльності підприємств від особистих здібностей й інтересів керівників і власників; 4) чітких правових меж реалізації соціальних бізнес-інвестицій, розвитку соціального партнерства, вимушений характер, зокрема під тиском влади, КСВ, поширення на усіх рівнях державної влади практики маніпулювання, використання бізнесу (як великого, так і середнього, і малого) для здійснення одноразових, не завжди стратегічних і соціально важливих цілей та інше [28]; по-третє, рівень розвитку соціально-відповідального бізнесу, наголошувала кандидат економічних наук, доцент Української інженерно-педагогічної академії (м. Харків) О.С. Пархоменко, є одним з головних факторів добробуту суспільства [19]; по-четверте, вченими Харківської Каразінської методологічної школи, розповідає завідувач кафедри міжнародної економіки та світового господарства Харківського національного університету імені В. Каразіна, доктор економічних наук, професор Г. Задорожний, були розроблені основи вчення про уном людини, в якому закладена людяність, як особлива специфіка роду людського серед всього живого на основі розгортання архетипу «свобода-відповідальність». Умом людяності, продовжує вчений, включає у себе геном (біологічне) і мемон (культурне). Для людини, підкреслює він, мають значення лише ті уявлення, рішення і дії, які витікають з глибинних цінностей людяності [6]. Безумовно, це свідчить про те, що відбувається непростий і доволі суперечливий процес культурного зростання людства. Одним з його проявів є КСВ, її культура. Вона проявляється у тому, що підприємці, у першу чергу, розвинутих країн (у Німеччині та інших розвинених країнах світу відбувається постійне зростання значення КСВ, вона стає важливим стратегічним пріоритетом для великих і малих бізнес-компаній [38, 49] розглядають свою соціальну місію не лише в отриманні комерційної вигоди, але й в активній і дієвій участі у вирішенні соціальних питань компанії, території – її місцезнаходження, суспільства в цілому. Соціальна відповідальність, таким чином, все більше стає важливим активом бізнесу, що, у свою чергу, впливає на його суспільне визнання і, відповідно, рівень комерційної вигоди [50, 61]. Тому втілення у суспільні відносини ідеї і практики КСВ, як наголошує доцент кафедри економіки, менеджменту і маркетингу Житомирського державного університету ім. Івана Франка І.В. Мосійчук, є основою сучасного розвитку економіки України [18, с. 3]. У таких умовах применшити роль політичних партій, машини яких призначені для формування довгострокових і короткострокових програм, включно з планами розвитку КСВ (за відповідних обставин – державних), практично неможливо. Безсумнівно, вона буде зростати разом з визріванням громадянського суспільства. У зв'язку з цим, однією з найважливіших складових обраної проблеми є формування культури КСВ та дослідження місця політичних партій України у цьому процесі.

© Лукаш С.Ю., Воробійов Д.С., Михальська Ю.С., Владимирець А.Ю., Волос Б.О., Григоренко Є.І., Іванченко А.М., Лукаш О.М., Матат А.В., Ніколенко М.О., Ногай С.Ю., Седая Ю.С., Таранушич С.В., 2018

Актуальність проблеми. Її можна побачити у чотирьох аспектах. Перший – політичний. Ефективність діяльності політичних партій, як парламентських, так і позапарламентських, є виразом рівня зрілості культури демократії, у тому числі – партійної, яка, у свою чергу, відображає ступінь розвиненості громадянського суспільства, у тому числі і, перш за все, – підприємницького середовища – носіїв культури КСВ. Її рівень великою мірою обумовлюється готовністю і здатністю підприємців та інших елементів громадянського суспільства захищати свої права, тобто відстоювати цінності, принципи і норми Конституції України, а також – створювати відповідні умови для соціальної підтримки вразливих верств населення. Наслідком такої боротьби, як свідчать результати досліджень професора Віденського університету С. Мальтшнінг (Eva Maltshning) і приват-доцента Вільного університету Берліну, наукового співробітника Берлінського Центру соціальних досліджень Б. Веселса (Bernhard Weßels)⁷, є формування демократичного механізму взаємодії громадянського суспільства і політичних партій, серед елементів якого є, з однієї сторони, висування з представників громадянського суспільства членів партії – виразників його інтересів⁸, як у парламенті, так і в уряді, а з іншої – тиск підприємницького середовища, інших елементів громадянського суспільства вкупі з парламентською опозицією⁹ на більшість, у вищому законодавчому органі країни, а також – сформований нею уряд, у разі, якщо партійні фракції – її члени не реалізують свої програми і не виконують передвиборчі обіцянки [68, 83-84]. У листопаді 2013 року Німецьке товариство соціологів в рамках Фонду Шадера провело черговий міжнародний семінар на тему «Яка корпоративна відповідальність потрібна нашій компанії у майбутньому?». Серед багатьох питань, які піднімалися на ньому, була проблема участі політичних партій у поширенні практики КСВ. У своєму виступі запрошений професор організаційної психології та організаційного розвитку університету Дуйсбурга-Ессена Вольфганг Штарк (Wolfgang Stark) говорив, що партійна політика висуває справу поширення КСВ на порядок денний та скорочує відстань від ідеї до її втілення у повсякденну практику [81]. А це, у свою чергу, зазначав один з авторів, великою мірою залежить від зростання рівня культури демократії, системною органічною частиною якої є зацікавленість підприємницького середовища у розвитку партійної культури [14, с. 212-215].

Другий аспект – культурний. В україномовній, англійській і німецькомовній літературі існує безліч смислових понять категорії культура. Так, в україномовній – словом «культура» у широкому розумінні називають все, що зроблено людиною. За таким підходом культура розуміється як створена людиною «друга природа», що включає в себе результати матеріального і духовного. У вужькому – система колективно розрізняючих цінностей і норм поведінки властивих окремій групі людей. Культура формується як важливий механізм людської взаємодії, що допомагає людям жити в своєму середовищі [21]. Вітчизняні вчені підійшли впритул і до розгляду проблеми культури КСВ. У цьому зв'язку варто звернути увагу на роботу А. Гріненко і М. Іщанової¹⁰, у якій автори, проаналізувавши бачення корпоративної культури іншими вченими, запропонували власну позицію щодо неї: корпоративна культура, писали вони, своєрідна система, що включає зовнішні чинники ідентифікації компанії, організацію бізнес-процесів, цінності, переконання, традиції, що спрямовані на досягнення організації своїх стратегічних цілей, враховуючи потреби та ціннісні орієнтації працівників та потреби клієнтів [4]. А доцент Д.С. Ліфінцев¹¹ підкреслює, що КСВ є складовою частиною корпоративної культури, її цінності формують імідж організації [12] і, відповідно, обумовлюють рівень та напрямки її діяльності¹².

В англійській – культура дуже важлива для суспільства, тому, що, з однієї сторони, формується ним, а з іншої, – служить основою для розвитку цього суспільства [42]. Разом з тим, культура відображає внутрішню діяльність суспільства, вона допомагає визначити соціальні ситуації, щоб люди розуміли, як поводити себе на основі культурних норм і цінностей даного суспільства [42]. У багатьох публікаціях вказується на те, що культура має елементний склад: переконання, цінності, норми, мова, ролі і соціальні колективи¹³ [41]. Достатньо багато уваги приділяється і дослідженню проблем культури КСВ. Так, співзасновник всесвітньої організації підприємців «Підприємницький Розум» («The Entrepreneurial Mind»), професор Джеф Корнуол (Jeff Conwall) писав, що підприємницька культура заснована на ідеї, що кожна людина може стати потужною силою позитивних змін підприємства, щоб воно якомога більше задовольняло очікування споживачів і клієнтів. Для цього, продовжував він, підтримуйте професійний розвиток своїх співробітників, відзначаєте їх виняткову роботу і не забувайте отримувати задоволення¹⁴ [32]. Велика кількість авторів, аналізуючи розповсюдження практики КСВ, розглядають її через призму взаємодії різних учасників політико-правових і соціально-економічних відносин (стейкхолдерів), які мають різні інтереси і різну мету, але беруть участь у спільних проектах, як систем. Домовитися їм, тобто узгодити різномірні інтереси, окрім надійності і стійкості, як властивостей еластичних систем [31], допомагає корпоративна культура, у тому числі – культура КСВ. Професор Дармутського коледжу¹⁵ і Копенгагенської бізнес-школи Д. Кемпбелл (John L. Campbell) писав, що теорія і практика стейкхолдерів настільки пов'язана з КСВ, наскільки зацікавлені сторони визначають належним чином відповідну корпоративну поведінку фірми у режимі Vis-à-vis¹⁶ [30]. Тобто, теорія і практика зацікавлених сторін (стейкхолдерів) визначає, що мета бізнесу, у тому числі, у розповсюдженні практики КСВ, передбачає створення максимально корисних умов для всіх його учасників. Щоб домогтися успіху і бути стійким протягом тривалого часу керівники справи повинні максимально враховувати інтереси клієнтів, постачальників, співробітників, товариств та акціонерів¹⁷ [39], іншими словами, підкреслив Д. Кемпбелл (John L. Campbell), мати високий рівень загальної, корпоративної культури, у тому числі, – культури КСВ [30]. Не випадково з 2003 року бізнес-школи країн Західної Європи і США включили у свої учбові програми курс корпоративної ділової етики, важливою складовою частиною якої є теорія і практика КСВ [30].

У німецькомовній – культура у самому широкому смислі охоплює всі духовні і матеріальні форми і вирази життя, у якій люди створюють своє власне середовище. Оскільки культура, підкреслював професор Г.Й. Мейер (Hans Joachim Meyer)¹⁸, відіграє важливу роль у розвитку суспільства, формує як індивідуальну, так і суспільну свідомість, вона стає сейсмографом відповідної соціальної ситуації. У зв'язку з цим, продовжував він, основними задачами культурної політики Німеччини є визначення цілей, надання адекватних фінансових ресурсів для

формування сприятливих соціальних умов для саморозвитку людини. Разом з тим, зазначав професор, все більшу роль у виробленні та реалізації культурної політики в Німеччині має відігравати громадянське суспільство, що пов'язано з підвищенням його значення у демократичних процесах [69]. Значення культури КСВ у цій літературі, а також у підприємницькій практиці Німеччини оцінюється як цілком природний феномен. Так, представники підприємства «Kolk Annexagefabriek» зазначають, що КСВ є невід'ємною частиною корпоративної культури, розвиток якої створює умови для виживання організації, зайнятості і добробуту співробітників, задоволення потреб споживачів, розширення їх кола [79]. Достатньо велике дослідження культури КСВ провів професор кафедри економічної та організаційної психології Мангеймського університету К. Мюллер (Karsten Müller). На основі результатів кількісного дослідження він зробив висновок про те, що значущість КСВ у суспільстві невинно зростає, про що свідчить відносний показник: 1990 р. – 20%, 2000 – 18%, 2006 – 26%, 2004 – 36%, 2008 – 40%, 2010 – 41%. Цікавою є підрахована ним зростаюча оцінка громадянським суспільством значущості КСВ у відносному показнику: 1971 р. – 0%, 1980 – 5%, 1988 – 18%, 1997 – 32%, 2001 – 35%, 2002 – 50% [70].

Третій аспект – правовий. Він особливо актуальний для нашої держави, де традиції соціальної ринкової економіки лише започатковуються. У зв'язку з цим, не можна не зауважити, що в статті 13 Конституції України, яка була прийнята у 1996 році, закріплювався обов'язок держави забезпечувати соціальну спрямованість економіки. У руслі проблеми, що розглядається, можна було б уявити, що після підписання 25 квітня 2006 року Глобального договору ООН, коли в Україні було офіційно започатковано розвиток КСВ, Верховна Рада України разом з Кабінетом Міністрів мали б підготувати програму законотворчої роботи щодо розвитку КСВ. Зрозуміло, що цим повинні були б займатися, перш за все, партійні фракції парламентської більшості. Але про це не пригадали й опозиційні фракції українського парламенту, не кажучи вже про підприємницьке середовище, як серцевину громадянського суспільства України, що тоді тільки народжувалося. Згадувана вище професор В.М. Шаповал писала, що в Україні, окрім іншого, відсутня економічна зацікавленість вітчизняних підприємств (компаній) у реалізації принципів КСВ, що пов'язано, насамперед, з характером чинного законодавства і роллю держави [28]. У роботі кандидатів економічних наук, доцентів Миколаївського національного аграрного університету А. Бурковської і Т. Лункіної, окрім міжнародно-правових документів і міжнародних стандартів щодо КСВ, вказані законодавчі акти України, що прямо чи опосередковано регулюють окремі її сторони. Серед них: Закони України «Про засади запобігання та протидії корупції» (07.04.11), «Про захист від недобросовісної конкуренції» (07.06.94), «Про здійснення державних закупівель» (10.04.14), «Про природні монополії» (20.04.2000), «Про захист прав споживачів» (12.05.91), «Про захист суспільної моралі» (20.11.2003) та інші, всього – 33 [2]. Разом з тим, аналіз чинного законодавства свідчить про те, що в Україні поки що не прийнято нормативно-правових актів, які були би спеціально присвячені заохоченню КСВ. Причини такого стану українського законодавства, що деякою мірою відстає від потреб суспільного розвитку, спробували розкрити вищезгадані німецькі дослідники Єжи Мачкува (Jerzy Mackow) та Інґмар Бредіс (Ingmar Bredies)¹⁹. У квітні 2015 року Федеральне Міністерство праці та соціальних справ ФРН підготувало документ під назвою «Зелена книга праці 4.0», в якому викладені основні тенденції і цінності майбутнього суспільства праці, серед яких важливе місце посідає КСВ [50, 58]. У ній чітко зазначається, що втілення практики КСВ не може розглядатися як наслідок заміни існуючого соціального законодавства з соціальних та екологічних стандартів. І далі, як заклик до урядів, особливо тих країн, в яких таке законодавство не розвинене, підкреслювалася необхідність створення відповідних законодавчих актів, що відкривали б шлях для поширення практики КСВ [50]. У документі також міститься зауваження про те, що лише половина середнього показника ефективності соціально відповідальних компаній досягається за рахунок КСВ, друга половина є результатом ефективності даного господарчого сектору й економіки взагалі [50].

Четвертий аспект – науковий: аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема участі політичних партій у формуванні культури КСВ у підприємств України на сучасному етапі в англійській і німецькомовній літературі Німеччини і США, з якою мали можливість познайомитися автори, досліджується, як було показано вище, вже доволі давно. Кількість монографій і статей вимірюється сотнями. Науковці нашої країни теж приступили до її прискіпливого дослідження. Проблеми формування культури КСВ певною мірою присвячені кандидатські дисертації Л. А. Грициної [5], Я. В. Ільницького [8] і А. С. Ласукової [11], монографії за науковою редакцією А. М. Колода [23] і Г. Ф. Хоружого [17], а також статті А. Бурковської, А. Ю. Гріненко, О. В. Гуменної, В. А. Євтушенка, Г. В. Задорожного, Т. В. Іванової, О. В. Коваленко, М. А. Кужельса, О. В. Лазоренко, І. В. Лебедєва, Д. С. Ліфінцевої, Т. Лункіної, І. В. Мосійчук, О. О. Охріменко, О. С. Пархоменко, О. М. Романухи, І. Г. Савченко, Т. О. Самофалової, В. І. Сперанського, Л. Л. Стрембіцької, І. Френкель, Н. М. Хома, В. М. Шаповал, Т. П. Шевченко та інших. У більшості з них висвітлюються питання з'ясування сутності КСВ, становлення її моделей²⁰ в світі та Україні, основні етапи розвитку, деякі інші аспекти цього, порівняно нового для нас феномену. Позитивним в плані досліджуваної проблеми є спроба поки ще небагатьма авторами з'ясування на теоретичному рівні сутності культури КСВ, про що йшлося вище. А до проблеми участі політичних партій у формуванні культури КСВ у підприємств нашої держави дослідники України лише підходять. У цьому зв'язку варто зупинитися на ґрунтовній роботі доцента Інституту економіки та бізнес-освіти Уманського державного педагогічного університету Л.Л. Стрембіцької. Опрацьовуючи розвиток КСВ в Україні, дослідниця пише, що на сучасному етапі політичні партії в Україні не розглядають соціальну відповідальність як цілісну концепцію, а декларують лише окремі її частини, такі як охорона довкілля, благодійність і підтримка малозабезпечених верств населення. Також відсутнє чітке розуміння суті соціальної відповідальності підприємств і трапляється підміна понять (КСВ – це податки для великого бізнесу) [24].

З вищесказаного щодо постановки й актуальності проблеми, можна зробити наступні висновки, які лягли в основу гіпотези дослідження. У статті вона викладена у спрощеному і скороченому вигляді:

1) культура, як найважливіший механізм самооцінки особистості з точки зору загальнолюдських моральних цінностей, продуктивної взаємодії між людьми на основі демократії, гуманізму, рівних соціальних можливостей

розвитку для всіх, має величезне значення у цивілізаційному піднесенні людини, суспільства і держави, у тому числі і, перш за все, – у поширенні практики КСВ, як соціально-економічного, політико-правового і морально-етичного феномену. Його розвиток знаходить свій прояв, перш за все, у відповідальності підприємницького середовища, як перед суспільством в цілому, так і - соціально незахищеними верствами населення;

2) культура КСВ має свої органічні складові, розвиток яких обумовлює відповідний рівень діяльності підприємств, що спрямована на підвищення якості товарів і послуг; підвищення соціальних стандартів найманих працівників; участь у розвитку інфраструктури та соціальної сфери кварталу, району, міста; участь у природоохоронній діяльності; взаємодію з профспілками, іншими громадськими організаціями, політичними партіями, ЗМІ, органами державної влади та місцевого самоврядування; прозору фінансова звітність; наявність сайту справи; безумовне виконання принципів і норм Конституції і Законів України; створення чи участь у створенні благодійних фондів; матеріальну допомогу Збройним Силам України; матеріальну допомогу біженцям з Донецької та Луганської областей, тощо;

3) органи державної влади, політичні партії разом з інституціями громадянського суспільства, виходячи з досвіду високорозвинених країн Західної Європи (Австрія, Німеччина, Швейцарія) і США, мають відігравати вирішальну роль у визначенні напрямків поступу суспільних відносин, у тому числі – популяризації та заохоченні впровадження і поширення практики КСВ, розвитку її культури. У цьому зацікавленні всі сторони (стейкхолдери): підприємці, співробітники, інвестори, споживачі, постачальники, профспілки, інші інституції громадянського суспільства, політичні партії, органи державної влади і місцевого самоврядування (у представленому дослідженні їх коло із зрозумілих причин обмежене органами державної влади, політичними партіями, громадянським суспільством), причому, зі сприйняття самих підприємців;

4) рівень культури КСВ, що є суттєвим виразом ступеню зрілості підприємницького середовища, тобто серцевини громадянського суспільства, формують у ньому відповідний престиж підприємств;

5) на шляху втілення і поширення практики КСВ можуть зустрічатися певні труднощі, серед яких: високі податки, недосконала законодавча база, брак коштів, відсутність заохочень з боку органів державної влади та місцевого самоврядування щодо розвитку практики КСВ, корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування, недостатня увага з боку політичних партій, перш за все, - парламентських. Вони повною мірою не вивчають і не виражають потреби підприємницького середовища у своїй парламентській діяльності, що безпосередньо впливає на розвиток КСВ, тощо;

6) формування культури КСВ українських підприємців системно взаємно пов'язане і взаємно обумовлене рівнем правової культури як, власне, самих підприємців, так і всіх стейкхолдерів, а також – зацікавленістю і впливом останніх, у тому числі, політичних партій на цей процес.

Разом з цими висновками – основними положеннями гіпотези, були сформульовані питання (питальника-анкети), без відповіді на які підприємцями – потенційними носіями культури КСВ, приведені позиції щодо постановки й актуальності проблеми можна було б розглядати лише як гіпотетичні²¹. Відповіді на них мали стати проявом розуміння респондентами-підприємцями природи КСВ, тобто -опануванням ними її культури, а також ілюстрацією впливу політичних партій на цей процес, про що буде йтися нижче.

Мета дослідження. Виходячи як з вищесказаного, так і з складності та багатоаспектності²² проблеми, в представленій статті зроблена спроба дослідити рівень культури КСВ в Україні на сучасному етапі у рамках 1-го елементу-позиції. Певною мірою²³ зусилля також приділялися питанню, якому науковці нашої країни присвятили ще недостатньо уваги – ролі політичних партій України (серед вищеназваних стейкхолдерів) у системі формування і підприємців культури КСВ. При цьому застосовуються результати кількісного дослідження з використанням соціологічного методу²⁴, а також розглядається системний взаємозв'язок незалежних і залежних перемінних. Обрана методологія передбачає з'ясування питання: в якій мірі отримані результати співпадають з основними положеннями гіпотези. Дослідження проблеми здійснювалося у ракурсі порівняння з аналогічними процесами в таких країнах, як Австрія, Німеччина, Швейцарія і США.

Викладення основного матеріалу. Познайомитися зі станом культури КСВ в Україні, як уявляється, можна у двох аспектах: перший – ставлення підприємців до КСВ, як соціально-економічного, політико-правового і морально-етичного феномену, тобто, до її природи у широкому розумінні, і другий – їх ставлення до, власне, органічних складових культури КСВ²⁵. Саме у такому розумінні були сформульовані питання анкети²⁶, які стали виразом основних положень гіпотези. Перш ніж перейти до їх аналізу, автори зробили спробу дати своє бачення культури у загальній площині²⁷, що допоможе оцінити вибір респондентами-підприємцями того чи іншого варіанту першої позиції анкети.

Сприйняття усіма (1086) опитаними респондентами-підприємцями КСВ, як соціально-економічного, політико-правового і морально-етичного феномену, знайшло своє відображення у таблицях № 1 і № 2. З-за обмеженості обсягу статті, автори були вимушені проілюструвати його, тобто – ставлення, лише на двох показниках: статевого і вікового²⁸. Інші²⁹ - будуть коментуватися у ході аналізу отриманих даних. Таблиці, з метою вмістити якомога більше даних, містять умовні позначки³⁰.

Як було сказано вище, перший і другий варіанти першої позиції анкети концептуально витікають з відповідного положення гіпотези. Це, окрім приведеного у ній, пояснюється тим, що становлення буржуазних суспільних відносин у країнах Західної Європи було взаємопов'язане, з однієї сторони, з боротьбою підприємців, передусім, – носіїв протестантської віри³¹, проти феодалізму за свободу, демократію, парламентаризм, права людини, рівність всіх перед законом, незалежний, справедливий суд, право на опозиційну діяльність, місцеве самоврядування, тощо, що було гарантіями підприємницької діяльності, а, з іншої – зі становленням протестантської діаконії³² - форми соціального служіння, серцевину якого становила допомога нужденним, тобто тим, хто не міг сам працювати. Все це

було проявом становлення громадянського суспільства у країнах Західної Європи з активним, вільним і відповідальним громадянином, однією з найголовніших цінностей якого стала праця [48].

Аналіз даних, що містяться у таблицях № 1 і № 2, свідчить, що за перший варіант позиції №1 «КСВ є проявом соціальної відповідальності перед усім українським суспільством» висловилися 446 опитаних респондентів-підприємців, що становить 41,1%, за другий – «КСВ є проявом соціальної відповідальності лише перед соціально незахищеними членами суспільства» - 259, що становить 23,8%, за третій – «Нехай соціальну відповідальність несе держава» - 253, що становить 23,4%, за четвертий - «Ніхто ні перед ким не має нести ніякої відповідальності» - 121, що становить 11,1%. Все це дозволяє зробити висновок про те, що більшість опитаних, тобто респонденти-підприємці, які підтримали перший і другий варіанти позиції № 1 (705, що становить 64,9%) висловилися за те, що КСВ є служіння. Дослідження свідчить, що різниця у ставленні респондентів-підприємців до першого і другого варіантів позиції № 1 залежить в основному, як від ознайомлення з сутністю КСВ³³, так і від усвідомлення того на що буде спрямована соціальна відповідальність, тобто, кому й як необхідно допомагати, чи є для КСВ відповідні правові і матеріальні можливості, що це, окрім, морального задоволення, дасть підприємству, себто,- наскільки позитивно (з відповідними іміджевими / матеріальними наслідками) до справи будуть ставитися, як зацікавлені сторони (стейкхолдери), такі все Українське суспільство.

Детальне ознайомлення з даними щодо віку респондентів-підприємців, які висловили своє ставлення до 1-го і 2-го варіантів позиції №1 (Таблиця №1), не може не вселяти обережного³⁴ оптимізму стосовно перспектив розвитку культури КСВ у широкому сенсі. Так, жінки у віці 18-40 років, які підтримали 1-ий варіант, становлять 79,9% (207), а у віці – 18-30 років – 47,1% (122), що становить 58,9% від кількості підприємців жіночої статі молодого і середнього віку, які обрали 1-ий варіант. Відповідно, чоловіки у віці 18-40 років – 75,5% (139), а 18-30 років – 39,7% (73), тобто 52,5% від кількості підприємців чоловічої статі у віці 18-40 років. Серед підприємців жіночої статі, які сприйняли 2-ий варіант, 71,6% (106) у віці 18-40 років і 37,8% (56) у віці 18-30 років, що складає 52,8% від кількості жінок-підприємців молодого і середнього віку, які обрали відповідний варіант. А чоловічої – 71,3% (82) у віці 18-40 років і 37,4% (43) у віці 18-30 років, що становить 52,4% від підприємців чоловічої статі у віці 18-40 років.

Не можуть не викликати цікавості вікові показники респондентів-підприємців, які обрали 3-ій і 4-ий варіанти позиції №1 (Таблиця №2). На відміну від 1-го і 2-го варіантів вони мають наступний вигляд: 3-ій варіант – жінки 18-40 років – 51,1% (71), 18-30 років – 19,4% (27), що становить 38% від підприємців жіночої статі віком 18-40 років; чоловіки 18-40 років – 57,9% (66), 18-30 – 24,6% (28), що складає 42,4% від кількості чоловіків-підприємців молодого і середнього віку; 4-ий варіант – жінки 18-40 років – 71,6% (106), 18-30 – 37,8% (56), що становить 52,8% від підприємців жіночої статі віком 18-40 років; чоловіки 18-40 років – 71,3% (82), 18-30 – 37,4% (43), що становить 52,4% від кількості чоловіків-підприємців молодого і середнього віку, які сприйняли 4-ий варіант.

Показники 3-го варіанту красномовно свідчать, що молодих підприємців – жінок у віці 18-30 років у 2,5 рази менше, ніж тих, хто підтримав 1-ий варіант і у 2,7 рази менше тих, хто обрав – 2-ий, чоловіків – у 1,6 рази менше, ніж тих хто обрав 1-ий варіант і у 1,5 рази менше, ніж – 2-ий³⁵. Але все ж такі вони є. Вікові показники респондентів-підприємців, які обрали 3-ій варіант позиції №1 (Таблиця №2), свідчать, що молоді підприємці жіночої статі віком 18-30 років становлять 19,3% (27), а чоловічої – 24,8% (28), всього 55 осіб, тобто 21,5%. Аналіз інших перемінних, а саме – кількість найнятих працівників, спрямованість бізнесу, головні перешкоди втіленню КСВ у практику, а також особиста думка щодо зробленого вибору, надає можливість, певним чином, наблизитися до розуміння мотивів, з-за яких молоді підприємці обрали 3-ій варіант позиції №1, вийшовши за рамки спрощеної, як уявляється, причини під назвою «патерналізм». Більшість з опитаних належить до малого бізнесу: 9 (16,3%) з них мають до 5 найманих працівників, 18 (32,7%) – 6-10, 22 (40%) – 10-25. Це – 89,1% опитаних молодих підприємців. Переважна їх кількість зосереджена на торгівлі - 20 (36,4), виробництві - 8 (14,5%), будівництві – 4 (7,3%), ремонті – 9 (16,4%), що становить всього 74,5 %. 14 (25,5%) бізнесменів віком 18-30 років, які залишилися, тією чи іншою мірою зорієнтовані на восьми інших напрямках підприємницької діяльності. Це ті підприємці, які гостріше всього відчують негативний вплив, з однієї сторони, браку платоспроможного попиту і доступу до капіталу, а з іншої – викривлених умов для ведення бізнесу, недостатньо результативної боротьби з корупцією, проблем з встановленням верховенства права, ефективної судової влади, тощо [25]. Разом з тим, зауважує виконавча директорка Європейської бізнес-асоціації Анна Дерев'янка, бізнес, чесно кажучи, часто сам дає хабарі [25]. Становище ускладнюється тим, що малому бізнесу завжди не вистачає грошей [16]. Про це красномовно свідчать результати дослідження. Так, серед труднощів, на які наражаються (будуть наражатися) підприємці, реалізуючи КСВ, 94,1% опитаних підприємців всіх вікових груп, які обрали 3-ій варіант позиції №1, вказали на «брак коштів»³⁶. А серед молодих підприємців (віком 18-30 років) таких 96,4%. Таким чином, частина підприємців, у тому числі молодих, обрали 3-ій варіант позиції №1 через нестачу грошей. Але серед них є й такі, які не вірять у реальність самого феномену КСВ в Україні, вважаючи перехід до демократії передчасним, з-за незрілості підприємницького середовища. У зв'язку з цим, відповідальність за допомогу тим, хто її потребує, вони покладають на державу³⁷.

Розгляд показників 4-го варіанту позиції №1 передбачає також, окрім загального аналізу, з'ясування причин подібного ставлення підприємців до КСВ в Україні. Як уявляється, найбільш ефективним у цьому плані є аналіз перемінних і кореляційний взаємозв'язок між ними. Він показує, що, по-перше, даний варіант обрали 11,4% (124) підприємців обох статей; по-друге, більшість з них – 71,8% (89), молоді люди віком 18-30 років; по-третє, серед молодих підприємців представники чоловічої статі становлять 83,1% (74), жіночої – 16,9% (15); по-четверте, у 66,9% (83) з них справа існує порівняно недовго - 1-10 років; по-п'яте, 92,7% (115) молодих підприємців мають до 25 найманих працівників, тобто, за критерієм кількості найманих робітників, володіють мікро- і малим бізнесом, що найбільш чутливий до зовнішніх негативних впливів, про які мова йшла вище; по-шосте, у 65,3% (81) з них бізнес спрямований на торгівлю, сферу обслуговування, ремонт і охорону. Аналіз дещо ускладнюється тим, що підприємці, які обрали даний варіант, певною мірою проігнорували питання анкети, що пов'язані з розумінням КСВ у вузькому

сенсі (елемент-позиція №2 – 13 варіантів відповіді) і труднощами, на які наражається (буде наражатися) Справа у реалізації КСВ (елемент-позиція №5 – 15 варіантів відповіді). Так, з 124 підприємців, які обрали 4-ий варіант позиції №1, звернули свою увагу на питання цих двох позицій лише 61 (49,2%). З них 42 (68,9%) – молоді люди віком 18-30 років, серед яких лише 5 (11,9%) підприємців жіночої статі. Всього ж підприємці всіх вікових груп, які обрали даний варіант, у другому елементі-позиції зосередилися на чотирьох питаннях, а у п'ятому – на восьми³⁸. Аналіз труднощів, на які наражаються або будуть наражатися підприємці, реалізуючи КСВ, свідчить, що головні з них це: високі податки і, звідсіля, - брак коштів, тобто та сама перешкода, на котру вказували бізнесмени, які обрали третій варіант позиції №1. Але у даному випадку підприємці обрали четвертий варіант позиції №1. Які причини здійсненого вибору? На жаль, вітчизняні вчені у такому аспекті проблему КСВ майже не розглядали. Разом з тим, певною мірою, її досліджували німецькі колеги. Так, кризовий менеджер У. Баум (Ulrich Baum), аналізуючи порушення соціальної ринкової економіки, звертає увагу на те, що непослідовність і нестабільність цінової політики обумовлює соціальну безвідповідальність з боку підприємців³⁹ [45]. Разом з цим, в анкетах зустрічаються особисті думки молодих підприємців, в яких заперечується або ставиться під сумнів сама ідея КСВ⁴⁰. Як уявляється, такі і подібні бачення буржуазних відносин сформувалися внаслідок, по-перше, радянської пропаганди і, по-друге, вкрай непередуманих і непослідовних реформ 90-х років. У своїх дослідженнях доктор філософії В. Прісмейер-Ткоц (Weronika Priesmeier-Tkocz)⁴¹ і експерт-дослідник Вільного університету Берліну П. Керер (Patrik Kehrer), доповнюючи одна одного, писали, що наслідком цих реформ стали непрозора приватизація, велика частка «тіньової економіки», глибоке соціальне розшарування, високий рівень корупції, панування олігархії у політиці й економіці та багато інших негативних сторін, які мали б зменшуватися в процесі проведення ринкових реформ, як системної складової частини демократизації суспільних відносин [65, с. 32-39; 75, с. 158-219]. Крім того, П. Керер (Patrik Kehrer) у своїй роботі, присвяченій аналізу трансформації посткомуністичної системи на прикладі України, зробив висновок про те, що з середини 90-х років почав активно відбуватися процес консолідації організованої олігархії, який обумовив формування «марного плюралізму». За лаштунками міжпартійної конкуренції, зазначає автор, відбувається боротьба олігархічних кланів за вплив на політичну й економічну системи, що не може не впливати негативно на становлення ладу добробуту суспільства [65, с. 32-39].

Створення такої ситуації не було випадковим⁴², воно стало наслідком порівняно обвального руйнування СРСР та його системи управління, про що писав один з авторів представленої статті [14, с. 212]. Разом з тим, формування суспільних відносин буржуазної демократії неможливе без затребування підприємницьким середовищем через партійні і, відповідно, державні інституції належних правових умов і гарантій власного існування і розвитку⁴³. Природно, в ситуації, коли громадянське суспільство, а також підприємницьке середовище і політичні партії, що народжуються у його надрах, у таких непростих умовах роблять перші кроки у своєму розвитку доволі актуальною з наукової і практичної точки зору є питання: «Чи мають політичні партії своєю парламентською і позапарламентською діяльністю справляти вплив і законодавчо заохочувати підприємництво на участь у КСВ?»⁴⁴ Аналіз відповідей опитаних підприємців дає можливість, певною мірою, з однієї сторони, побачити наскільки політичні партії і підприємницьке середовище, як елементи системи демократії, потрібні один одному і, відповідно, - рівень її зрілості, а з іншої – наскільки держава, громадянське суспільство, підприємницьке середовище і політичні партії знаходяться у тренді вищезазначеної тенденції. Результати дослідження показали, що серед підприємців, які у позиції №1 обрали 1-ий варіант, тобто «КСВ є проявом соціальної відповідальності перед усім українським суспільством», 157 з 443 (35,4%) відповіли на вищевказане питання позитивно. А серед підприємців, які обрали 2-ий варіант тієї самої позиції «КСВ є проявом соціальної відповідальності лише перед соціально незахищеними верствами суспільства», таких було 146 з 263 (55%). Приведені цифри доволі красномовно свідчать про те, що виразна частина підприємців, втілюючи, певним чином, практику КСВ у реальне життя⁴⁵ відчувають потребу у тому, щоб політичні партії впливали і, як парламентські актори, - законодавчо заохочували їх на участь у КСВ.

Вказані цифри показують, що далеко не всі підприємці висловили вищезгадану потребу. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що вони є ще меншими. Так, з метою встановлення якомога більшого рівня того, що вказані цифри відповідають реальності, автори дослідження, а також підприємці, які брали участь у підготовці гіпотези дослідження й питальника-анкети (про це йшлося вище), в елементі-позиції №2 «КСВ є спрямованістю підприємницького середовища на:» завбачили видозміну⁴⁶: (є) «взаємодія з політичними партіями», а в елементі-позиції №5 «Труднощі, на які наражаються (можуть наражатися) підприємці, реалізуючи практику КСВ» передбачили також варіант («п»): «недостатня увага з боку політичних партій. Їх представники: 1) не вивчають потреби підприємницького середовища; 2) не виражають їх, у тому числі – КСВ, як у своїй боротьбі за владу, так і в парламентській діяльності». Аналіз ставлення опитаних підприємців до нього дає можливість побачити рівень їхнього розуміння взаємозв'язку і взаємозалежності відповідних варіантів елементів-позицій №2, №3 і №5, тобто, наскільки свідомо опитані підприємці ставляться до участі політичних партій у популяризації і законодавчому забезпеченні реалізації КСВ. В ідеалі варіант елементу-позиції №2 мав би співпадати, як з відповідним варіантом елементу-позиції №3, так і – №5. Але в реальності показники мають такий вигляд: серед підприємців, які в елементі-позиції №1 підтримали 1-ий варіант, тобто «КСВ є проявом соціальної відповідальності перед усім українським суспільством», обрали варіант «є» елементу-позиції №2 – 52 (11,7%) підприємця з 443, 4-ий варіант елементу-позиції №3 – 157 (35,4%) і варіант «п» елементу-позиції №5 – 111 (25,1%). А серед тих підприємців, які у тому самому елементі-позиції вибрали 2-ий варіант «КСВ є проявом соціальної відповідальності лише перед соціально незахищеними верствами суспільства», варіант «є» елементу-позиції №2 – 32 (12,2%) підприємця, 4-ий варіант елементу-позиції №3 – 146 (55,5%) і варіант «п» елементу-позиції №5 – 118 (44,9%). Як видно, вони не лише не співпадають, але й їхнє співвідношення здавалося б нелегко зрозуміти. Разом з тим, не можна не побачити, що дві останні цифри обидвох елементів-позицій різняться приблизно на 10%. В якості обережного припущення, це може

бути свідченням того, що приблизно 25-35% підприємців, які обрали 1-ий варіант і 45-55% - другий варіант елемента позиції №1 певною мірою усвідомлюють потребу у взаємозв'язках з політичними партіями⁴⁷.

Таблиця №1 Сприйняття всіма опитаними (1086) респондентами-підприємцями КСВ, як соціально-економічного, політико-правового і морально-етичного феномену за віковим та статевим показниками (КСВ є проявом соціальної відповідальності: варіант 1 - перед усім українським суспільством; варіант 2 – лише перед соціально незахищеними членами суспільства)

№	Міста	Ж-вік						Варіант 1						ч-вік						ж-вік						Варіант 2						ч-вік								
		1	2	3	4	5	6	sai	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri	1	2	3	4	5	6	sai	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri	1	2	3	4	5	6	sai
1	Харків	6	21	13	5	1	-	46	2	9	13	6	-	-	30	76	38	4	9	9	2	3	-	27	1	3	8	1	1	-	14	41	20.5							
2	Полтава	6	8	3	1	-	-	18	1	2	3	-	1	1	8	24	34.2	-	-	2	1	-	1	4	3	3	-	3	-	2	11	15	21.4							
3	Одеса	2	9	4	5	1	-	21	2	2	4	1	-	-	9	30	30.2	3	4	1	2	-	1	11	2	1	4	1	1	1	10	21	24.4							
4	Херсон	3	1	2	-	1	-	7	1	6	-	1	1	-	9	16	33.3	3	1	1	-	1	-	6	-	2	1	1	1	1	6	12	25.0							
5	Київ	3	6	7	9	-	1	26	1	3	2	3	-	-	9	35	33.3	1	3	4	2	4	1	15	1	-	3	3	1	-	8	23	21.9							
6	Луцьк	1	6	12	4	2	-	25	-	3	7	6	-	-	16	41	43.1	1	2	6	5	1	-	15	-	2	3	3	2	-	10	25	26.3							
7	Львів	1	5	5	2	-	-	13	1	1	7	5	-	-	14	27	54	1	3	4	-	1	-	9	1	4	3	-	-	-	8	17	34							
8	Ужгород	-	5	2	3	-	-	10	3	4	5	-	-	-	12	22	48.9	1	-	6	2	1	-	10	-	2	2	1	-	-	5	15	33.3							
9	Ів.-Фр.	2	6	8	-	-	-	16	-	1	4	2	-	-	7	23	51.1	1	1	3	1	1	-	7	1	5	1	1	-	-	8	15	33.3							
10	Чернівці	1	3	5	-	1	-	10	3	1	5	1	1	-	11	21	46.7	-	2	1	2	2	-	7	-	2	4	1	-	-	7	14	31.3							
11	Дніпро	2	7	6	3	1	-	19	1	3	5	5	1	-	15	34	48.5	1	2	4	2	-	-	9	1	1	-	2	1	-	5	14	20							
12	Вінниця	2	3	5	2	-	-	12	1	2	4	2	-	-	9	21	46.7	2	2	3	1	-	-	8	-	2	1	-	1	-	4	12	26.7							
13	Бар	2	2	2	-	-	-	6	2	2	1	-	-	-	5	11	55	-	-	1	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	2	3	15							
14	Суми	1	2	4	1	-	-	8	1	4	3	2	-	-	10	18	40	2	1	1	1	-	-	5	-	1	4	-	-	-	5	10	22.2							
15	Ахтирка	-	-	3	1	-	-	4	-	3	2	-	-	-	5	9	30	1	1	1	1	-	-	4	-	-	1	1	-	-	2	6	20.							
16	Кременч	3	1	1	1	-	-	6	1	1	-	2	1	-	5	11	36.7	-	-	1	2	-	-	3	-	-	2	2	-	-	4	7	23.3							
17	Б.Церква	-	1	5	2	-	-	8	2	3	1	1	1	-	8	16	38.1	1	1	2	-	1	-	5	1	1	2	1	-	-	5	10	23.8							
18	Зацепил	1	-	1	2	-	-	4	1	-	-	1	-	-	2	6	40	1	1	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	1	3	20							
								259							184	443	40.4							148							115	263	24.2							

Таблиця №2 Сприйняття всіма опитаними (1086) респондентами-підприємцями КСВ, як соціально-економічного, політико-правового і морально-етичного феномену за віковим та статевим показниками (КСВ є проявом соціальної відповідальності: варіант 3 – нехай соціальну відповідальність несе держава; варіант 4 – ніхто ні перед ким не має нести ніякої відповідальності)

№	Міста	Ж-вік						Варіант 3						ч-вік						ж-вік						Варіант 4						ч-вік								
		1	2	3	4	5	6	sai	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri	1	2	3	4	5	6	sai	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri	1	2	3	4	5	6	sai
1	Харків	3	5	6	7	6	-	27	-	2	9	3	4	2	20	47	24	-	5	4	-	1	11	3	8	8	3	1	-	23	34	17								
2	Полтава	1	1	3	2	-	1	8	-	5	1	2	1	-	9	17	24.2	-	-	-	1	-	-	1	1	9	2	-	-	12	13	18.6								
3	Одеса	-	3	2	5	2	-	12	3	5	1	2	2	1	14	26	30.2	1	1	1	-	-	-	3	2	6	-	-	1	-	9	12	13.9							
4	Херсон	-	1	5	2	1	1	10	-	-	2	1	1	-	4	14	29.2	-	1	-	-	-	-	1	2	3	1	-	-	6	7	14.6								
5	Київ	-	3	6	2	2	-	13	2	2	4	4	2	1	15	28	26.7	-	1	1	-	-	-	2	5	5	-	1	-	11	13	12.4								
6	Луцьк	1	2	3	5	1	-	12	-	2	1	2	1	-	6	18	18.9	-	2	1	3	-	-	6	3	1	1	-	-	5	11	11.5								
7	Львів	-	1	2	2	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	5	10	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	2								
8	Ужгород	-	-	2	3	-	-	5	-	-	1	4	-	-	5	10	22.2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-							
9	Ів.-Фр.	-	1	1	1	-	-	3	-	1	2	-	-	-	3	6	13.3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-							
10	Чернівці	-	1	1	1	3	-	6	-	1	1	1	-	-	3	9	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	2.2								
11	Дніпро	-	1	3	3	-	-	7	-	-	5	2	-	-	7	14	20	-	2	-	-	-	-	2	4	2	-	-	-	6	8	11.4								
12	Вінниця	-	-	3	2	1	-	6	-	1	2	-	-	-	3	9	20	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	3	3	6.7									
13	Бар	-	2	1	1	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4	20	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	1	2	10									
14	Суми	-	1	2	5	-	-	8	-	1	-	3	-	-	4	12	26.7	-	-	-	-	-	-	-	4	-	1	-	-	5	5	11.1								
15	Ахтирка	-	-	1	2	2	-	5	-	1	3	1	-	-	5	10	33.3	-	-	-	-	-	-	-	1	3	1	-	-	5	5	16.7								

16	Кременчук	1	-	2	3	-	-	6	1	-	1	-	1	-	3	9	30	1	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	2	3	10
17	Б.Церква	-	1	-	2	-	-	3	-	2	-	6	1	-	9	12	28.6	-	1	-	-	-	1	1	1	-	-	1	-	3	4	9.5
18	Зачепилів	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3	1	-	-	4	5	33.3	-	-	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	2	13.3	
								142						114	256	23.6							31					93	124	11.4		

Таблиця №2 Сприйняття підприємцями КСВ, як соціально-економічного, політико-правового і морально-етичного феномену за віковим та статевим показниками (варіанти 3 і 4)

№	Міста	Ж-вік														Варіант 3														ч-вік														Ж-вік														Варіант 4														ч-вік													
		1	2	3	4	5	6	sai	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri	1	2	3	4	5	6	sai	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri	1	2	3	4	5	6	sai	sai1	sri																																											
1	Харків	3	5	6	7	6	-	27	-	2	10	3	4	2	21	48	24	-	5	4	-	1	1	11	3	8	8	3	1	-	23	34	17																																																				
2	Полтава	1	1	3	2	-	1	8	-	5	1	2	1	-	9	17	24.2	-	-	-	1	-	-	1	1	9	3	-	-	-	13	14	20																																																				
3	Одеса	-	1	2	5	2	-	10	3	4	1	2	2	1	13	23	26.7	1	1	1	-	-	-	3	2	6	-	-	1	-	9	12	13.9																																																				
4	Херсон	-	1	5	2	1	1	10	-	-	2	1	1	-	4	14	29.2	-	1	-	-	-	-	1	2	3	1	-	-	-	6	7	14.6																																																				
5	Київ	-	3	6	2	2	-	13	2	2	4	4	2	1	15	28	26.7	-	1	1	-	-	-	2	5	5	-	1	-	-	11	13	12.4																																																				
6	Луцьк	1	2	3	6	1	-	13	-	2	2	2	1	-	7	20	21.1	-	1	1	1	-	-	3	2	-	1	-	-	-	3	6	13.3																																																				
7	Львів	-	1	2	2	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5	5	10	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	2																																																					
8	Ужгород	-	-	1	2	-	-	3	-	-	1	3	-	-	4	7	15.5	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	2.2																																																					
9	Ів.-Фр.	-	1	1	1	-	-	3	-	1	2	-	-	-	3	6	13.3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	2.2																																																					
10	Чернівці	-	1	1	1	3	-	6	-	1	1	1	-	-	3	9	20	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	2.2																																																					
11	Дніпро	-	1	3	3	-	-	7	-	-	5	2	-	-	7	14	20	-	2	-	-	-	-	2	4	2	-	-	-	6	8	11.4																																																					
12	Вінниця	-	-	3	2	1	-	6	-	1	2	-	-	-	3	9	20	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	3	3	6.7																																																						
13	Бар	-	2	1	1	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	20	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	1	2	10																																																						
14	Суми	-	1	2	5	-	-	8	-	1	-	3	-	-	4	12	26.7	-	-	-	-	-	-	-	4	-	1	-	-	5	5	11.1																																																					
15	Ахтирка	-	-	2	2	2	-	6	-	1	3	1	-	-	5	11	36.7	-	-	-	-	-	-	1	3	1	-	-	-	5	5	16.7																																																					
16	Кременчук	1	-	2	3	-	-	6	1	-	1	-	1	-	3	9	30	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	2	6.7																																																					
17	Б.Церква	-	1	-	2	-	-	3	-	2	-	6	1	-	9	12	28.6	-	1	-	-	-	-	1	1	1	-	-	1	-	3	4	9.5																																																				
18	Зачепилів	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3	1	-	-	4	5	33.3	-	-	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	2	13.3																																																						
								139							119	258	23.8							28						93	121	11.1																																																					

Таким чином, проведене дослідження з метою перевірки співпадіння першої частини гіпотези з реаліями суспільних відносин дає можливість зробити наступні висновки:

- 1) у розвитку сучасного, вільного і відкритого суспільства однією з найважливіших умов забезпечення гідної якості життя є високий рівень культури, у тому числі – загальної, культури демократії, громадянської, політичної, правової, екологічної, трудової, спілкування та багатьох інших видів культури, у тому числі – культури КСВ;
- 2) розвинені країни світу приділяють багато уваги створенню умов для забезпечення високого рівня, як загальної культури, так і різних її видів, у тому числі – культури КСВ у підприємців, як однієї з основ існування і розвитку громадянського суспільства;
- 3) у розвитку культури КСВ, перш за все у таких країнах, як Австрія, Німеччина, Швейцарія і США, важливу роль відіграли традиції протестантизму, які стали однією з найважливіших передумов подолання феодального патерналізму у відносинах між державою і підприємницьким середовищем;
- 4) істотна більшість опитаних підприємців нашої держави задекларували свою участь або прихильність до реалізації КСВ, як щодо всього суспільства, так і соціально незахищених його елементів. Позитивним є те, що переважна їх кількість висловились за те, що КСВ є служіння, задекларувавши, таким чином, взяти на себе соціальну відповідальність, як за суспільство, так і за соціально незахищені його елементи. Водночас, це не означає, що держава має повністю відхреститися від участі у практиці КСВ;
- 5) не може не вселяти обережного оптимізму той факт, що близько 50% з опитаних підприємців, які обрали 1-ий і 2-ий варіанти елементу-позиції №1, є молоді люди у віці 18-30 років. А підприємці віком 18-40 років становлять більше ніж три чверті всіх опитаних підприємців;
- 6) разом з тим, певна частина підприємців обрали позиції, відповідно яким, по-перше, соціальну відповідальність має нести держава і, по-друге, соціальна відповідальність заперечується як така;
- 7) тривожним є те, що значну частину підприємців, які обрали названі позиції, особливо це стосується тих, хто заперечує, власне, необхідність існування КСВ, становлять молоді люди. Таким чином створюється небезпечне нігілістичне ставлення до суспільства і держави в цілому, що не може не ускладнювати процес формування громадянського суспільства в Україні;
- 8) безперечно, однією з найважливіших причин орієнтації частини підприємців на позицію, відповідно якої соціальну відповідальність має нести держава, є патерналістська психологія людей, як правило, старшого віку. Разом з тим, дослідження показує, що однією з істотних причин того, що певна частина підприємців, у тому числі молодих, знімає з себе соціальну відповідальність, перекладаючи її на плечі держави, є її економічна політика, внаслідок якої посилюється тиск на підприємців, а також відбулося істотне зниження рівня життя більшості населення України, що, у свою чергу, не змогло не погіршити стан підприємницького середовища;

9) досвід вказаних розвинених країн свідчить, що важливу роль у розширенні практики КСВ, піднесенні рівня її культури відіграють політичні партії;

10) взаємний зв'язок між політичними партіями і підприємницьким середовищем, як осердям громадянського суспільства нашої держави, робить свої перші кроки. Про це свідчить той факт, що від третини до половини опитаних підприємців, певною мірою висловились за необхідність конструктивних взаємозв'язків з політичними партіями.

Рекомендації:

1) науковій і педагогічній громадськості при викладанні і вивченні дисциплін, що пов'язані з правовими, економічними, соціальними, політичними, історичними, культурологічними та іншими проблемами звертати увагу на те, що в сучасних буржуазних відносинах в процесі трансформації все більше місце відвоює КСВ;

2) громадськості, перш за все, науковій, освітянській, студентській, шкільній приділяти більше уваги вихованню почуття нетерпимості до соціальної несправедливості, необхідності впровадження у стосунки між людьми готовності взаємної допомоги;

3) громадським організаціям, політичним партіям залучати до роботи більше молоді, особливо, студентської, яка, великою мірою, орієнтована на пошук нестандартних рішень, втілення у суспільну практику отриманих знань;

4) громадським організаціям, політичним партіям, з метою напрацювання орієнтирів у своїй діяльності, суттєво розширити роботу, як з громадським і партійним активом, так і з представниками різних верств населення, у тому числі, - з підприємцями;

5) органам державної влади і місцевого самоврядування, громадським організаціям і політичним партіям посилити діяльність щодо пропаганди КСВ;

6) органам державної влади і місцевого самоврядування, громадським організаціям проводити роботу щодо заохочення підприємців, які успішно реалізують КСВ;

7) політичним партіям при підготовці своїх програм приділяти більшу увагу вивченню реального стану речей у суспільних відносинах, у тому числі – рівня культури КСВ у підприємницькому середовищі, залучаючи для цього соціологів, економістів, юристів та інших фахівців з цієї дуже важливої для майбутнього нашої держави проблеми.

ПРИМІТКИ

1. Стаття є продовженням матеріалу, що присвячений місцю політичних партій в системі ознайомлення підприємців з практикою корпоративної соціальної відповідальності бізнесу (далі – КСВ) в Україні на сучасному етапі (за результатами кількісного дослідження) [13].

2. У випадку з пострадянськими країнами колишнього СРСР відбувалася не кардинальна зміна суспільних відносин, а народження нових – на тлі помираючих, старих. Досліджуючи причини та перебіг подій, що призвели до розпаду Радянського Союзу, доктор політології Ростовського університету (ФРН) Андре Баллін (Andre Ballin) писав про «спокійну смерть супердержави» [43].

3. Докторська дисертація Інгмара Бредіса (Ingmar Bredies) була присвячена дослідженню актуальних проблем демократичних перетворень у сучасній Україні і мала назву «Інституційні зміни без зміни еліт? Про роль Українського Парламенту (Верховної Ради) у політичних перетвореннях України» («Institutionenwandel ohne Elitenwechsel? Zur Rolle des ukrainischen Parlaments (Verchovna Rada) in der politischen Transition der Ukraine») [52].

4. Безперечно, спокусливим може стати приклад КНР. У своїх мемуарах батько «Сингапурського чуда» Лі Куан Ю писав, що серед трьох переходів, які повинні подолати китайці у наступні 50 років, є трансформація комуністичного суспільства під жорстким контролем у відкрите цивільне [7]. Один з авторів представленої статті, у цьому зв'язку вже писав, що, на сьогоднішній день, подолання існуючих перешкод на шляху до демократії вже неможливе за рахунок прискорення із застосуванням адміністративно-командних методів, як компенсатора недорозвиненого громадянського суспільства (видається, час і можливості було втрачено у другій половині 60-х, наприкінці 80-х–початку 90-х років XX ст.. з об'єктивних і суб'єктивних причин), що є доволі зважним в умовах певної радикалізації суспільного життя. (хто може поручитися, що в умовах позамежної корупції, низького рівня загальної, громадянської, соціально-економічної і політико-правової культури, у тому числі, - серед високопосадовців, громадянського суспільства, що робить лише перші кроки у своєму розвитку, посилення одноосібної влади якогось високопосадовця за рахунок послаблення інших органів державної влади, не призведе до ще більших неприємностей і, що найголовніше, не загальмує розвиток громадянського суспільства, як однієї з основних гарантій демократичного поступу і реалізації конституційного принципу верховенства права). Лише – шляхом акумуляції критичної маси громадянського суспільства, його боротьби проти олігархів відповідно до принципів і норм Конституції та Законів України, буде народжуватися і розвиватися культура демократії [14, с. 222]. Вона, у свою чергу, стане підґрунтям для розвитку громадянського суспільства і запліднення у його надрах політичних партій – носіїв відповідної партійної культури [14], як одного з чинників формування культури КСВ в Україні.

5. Заступник директора Програми розвитку ООН в Україні Блерта Чела писала, що в Україні протягом 1990-2015 рр. валовий національний дохід на душу населення впав на 31,9% [12].

6. Творчість доктора економічних наук, професора В.М.Шаповал, як і більшості її учнів присвячена різним аспектам КСВ [27].

7. Бернард Веселс (Bernhard Weßels) спеціалізується на доволі актуальних на сьогоднішній день питаннях теорії корпоративної політики, відповідно до якої, у руслі проблеми, що досліджується, політичні партії розглядаються, як політичні інституції, що мають інтегрувати розрізнену групову волю багатоманітних асоціацій, що знаходить свій вираз у процесі прийняття політичних рішень (83,84). Практика демократії в таких країнах, як Австрія, Німеччина, Швейцарія, доводить життєвість цієї теорії, що виражається у посиленні ролі громадянського суспільства, як зацікавленої сторони корпоративної політики [74, 77, 86].

8. Тобто представників демократичної партійної культури, здатних, відповідно до проблеми, що досліджується, зі своєї сторони, впливати на формування у підприємців культури КСВ.

9. Один з авторів представленої статті вже писав, що досвід розвитку парламентської демократії в світі свідчить, що сила громадянського суспільства збільшується, якщо воно діє разом з парламентською опозицією і навпаки [14, с. 212], а це, у свою чергу, можливо в країнах з високим рівнем культури демократії.

10. Гріненко А.Ю., кандидат економічних наук ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Іщанова М., АТ Банк «Фінанси та Кредит», м. Київ [4].

11. Ліфінцев Д.С., кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана [12].

12. Наприкінці 2015-початку 2016 років у Харкові, з метою підготовки гіпотези і, відповідно, - питальника-анкети, було проведено 3 зустрічі (глибинні інтерв'ю) з підприємцями, які були знайомі з КСВ (3 – представники великого бізнесу, 12 – середнього, 15 – малого), щодо їхнього бачення складових культури КСВ і, головне – її спрямованості. Якісне дослідження показало, що опитані підприємці вважають, що від рівня культури КСВ залежить якість товарів і послуг, підвищення соціальних стандартів найманих працівників, участь у природоохоронній діяльності, у розвитку інфраструктури та соціальної сфери кварталу, району, міста (будівництво шкіл, дитячих садків, спортивних шкіл, лікарень, дитячих майданчиків, доріг, клубів, бібліотек, їх ремонт) та інше. Підприємці звернули також увагу на те, що на шляху втілення і поширення практики КСВ не можуть не зустрітися певні труднощі. Серед них: високі податки, недосконала законодавча база, брак коштів, корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування, недостатня увага з боку політичних партій, перш за все, - парламентських, тощо. Більш детально мова про це буде йти нижче

13. У соціальному колективі (сім'я, шкільний клас, студентська група, спортивна команда, трудовий колектив тощо) під впливом його норм і цінностей відбувається соціалізація особистості, формується її соціальна спрямованість і активність, створюються умови для її самосоціалізації і самореалізації [37].

14. Задоволення у робочому колективі величезною мірою залежить від атмосфери, яка існує у ньому, тобто характеру стосунків між його членами, що в свою чергу, визначається рівнем культури взаємовідносин. Відомий фасилітатор, експерт з людських ресурсів С. Хітфілд (Susan Heathfield, Cornell University, USA) писала, що культура поведінки працівника у трудовому колективі ціниться на тому ж рівні, що і його професіоналізм. Культура взаємовідносин у робочому колективі, продовжує вона, це – потужний елемент, який формує нашу творчу насолоду, обумовлюючи високу продуктивність праці [35, 40].

15. Дармутський коледж – один з найстаріших університетів США (заснований у 1769 р. у місті Ганновер, штат Нью-Гемпшир), який входить до елітної Ліги зеленого пляща. В його структуру входить відома бізнес-школа. Серед її навчальних дисциплін вагоме місце посідає випускна програма корпоративної культури [33].

16. Мається на увазі пошук точок дотику стосовно інших сторін у проектах з КСВ, який може їх зацікавити і стати, таким чином, спільним.

17. Доцент кафедри економіки Стокгольмського університету Кароліна Вінделл (Karolina Windell), більша частина наукового доробку якої (4 монографії і 12 статей [36]), присвячена багатьом аспектам КСВ, зробила доволі вдалу спробу створити модель системи стейкхолдерів у практиці КСВ [1]. Спираючись на неї, і, використовуючи результати кількісного дослідження, автори представленої статті спробували розвинути її, долучивши до системи декілька додаткових зацікавлених сторін. Детально мова про це піде нижче.

18. Професор Г.Й.Мейер був останнім міністром освіти і науки НДР, а з 1990 року, тобто з моменту об'єднання Німеччини, до 2002 року обіймав посаду державного міністра науки і мистецтва Саксонії, був членом ХДС, а також – Виконкому Центрального Комітету німецьких католиків [62].

19. Як було сказано вище (причому це стосується не тільки КСВ), в Україні, на відміну від інших країн Західної Європи, демократичні перетворення розпочалися без їхньої серцевини – буржуазії і громадянського суспільства [67], наслідком чого стало те, що політичні партії, як необхідний атрибут демократії, виявилися досить слабкими і певною мірою не виражали їхніх інтересів, незважаючи на те, що статус політичних партій знайшов своє закріплення в Конституції України і відповідному Законі нашої держави.

20. Тому автори вважали недоцільним з'ясування сутності і моделей КСВ.

21. У цьому зв'язку доречно звернутися до книжки одного з найвідоміших фахівців в галузі теорії управління, професора Массачусетського технологічного інституту (США) Джея Форрестера, яка стала першою завершеною спробою застосувати точні методи для дослідження світового розвитку [26, с. 7-10]. У ній він писав, що розумовий образ є моделлю, яка не є чіткою, а «розмитою», недосконалою. Більше того, в одній і тій же особі розумова модель змінюється з часом. Будь-яку теорію, наголошується далі, можна перевірити тільки одним способом – порівнянням з практикою [26, с. 46, 79]. Австрійський філософ, професор університету міста Інсбрук Г. Фрей (Gerhard Frey, 19.10.1915 – 19.06.2002) писав, що гуманітарні науки з використанням методів, притаманних природничим, - стають науками у повному розумінні слова [56]. А німецький психолог, соціолог, фахівець в галузі діагностики ситуацій в праві та етнопсихології, доктор Ю. Райтель (Jürgen Raitel) пише, що наука повинна забезпечити раціональне розуміння взаємовідносин, процесів, причин / законів історичної та соціально-культурно створеної реальності, що неможливо без отримання емпіричних даних [64, 76].

22. Складність і багатоаспектність проблеми знайшли свій вираз у тому, що автори з метою забезпечення аналізу такої складної системи, як культура КСВ та внесок політичних партій у її розвиток, передбачили дослідження 6-ти її елементів-позицій, а також взаємозв'язки між ними, так і з зовнішнім середовищем. 1-ий елемент-позиція: розуміння підприємцями природи КСВ у широкому сенсі; 2-ий – у вузькому; 3-ий: вплив вищезгаданих стейкхолдерів, у тому числі політичних партій на розвиток КСВ; 4-тий: зростання престижу підприємств та його вираз, внаслідок реалізації практики КСВ; 5-ий: труднощі, на які наражаються (можуть наражатися) підприємці, реалізуючи практику КСВ; 6-ий: взаємозв'язок і взаємообумовленість культури КСВ, впливу політичних партій та інших стейкхолдерів на її формування і рівня їхньої правової культури.

23. Більш детально проблема участі політичних партій у формуванні культури КСВ у підприємств України на сучасному етапі буде розглянута у наступних публікаціях.

24. У період з січня 2016 р. до серпня 2017 р. шляхом анкетування було опитано 1086 респондентів – в основному підприємців мікро, малого і середнього бізнесу (власники великого бізнесу дуже важко йшли на контакт, пропонуючи замість себе представників своїх компаній). Тому їх чисельність доволі незначна, про що йдеться нижче) обох статей, віком від 18 до 70 років. У Харкові було опитано 200 респондентів, Полтаві-70, Одесі-86, Херсоні-48, Києві-105, Луцьку-95, Львові-50, Ужгороді-45, Івано-Франківську-45, Чернівцях-45, Дніпрі-70, Вінниці-45, Барі Вінницької обл.-20, Сумах-45, Ахтирці Сумської обл.-30, Кременчуці Полтавської обл.-30, Білій Церкві Київської обл.-42, Зачепилівці Харківської обл.-15.

25. Складність і багатоаспектність проблеми, що видно з гіпотези і структури дослідження, робить неможливим викладення його результатів в рамках однієї, чи, навіть, двох статей.

26. Анкета складається з шести системно пов'язаних між собою елементів-позицій. **Перший** – був зорієнтований на те, щоб побачити як респонденти-підприємці розуміють природу КСВ у широкому сенсі, тобто як соціально-економічний, політико-правовий і морально-етичний феномен (наступні позиції будуть розглянуті у наступних публікаціях). Тому він передбачав чотири **варіанти** відповідей на питання: КСВ є проявом соціальної відповідальності: 1) перед усім українським суспільством; 2) лише перед соціально незахищеними верствами суспільства; 3) нехай соціальну відповідальність перед суспільством несе держава; 4) ніхто ні перед ким не має нести ніякої відповідальності.

27. Культура це – набір знань і цінностей, які накопичує людина шляхом пасивної або активної соціалізації, по-перше, для внутрішнього, незалежного від зовнішньої думки, визначення власної поведінки наодинці, здатності критичного ставлення до неї і, по-друге, – для діяльності, що спрямована на взаємодію і спілкування з іншими людьми, свого ставлення до оточуючого середовища і на очікування зовнішньої оцінки. Звідси, продовжують автори, рівень розвитку демократії і, власне КСВ, обумовлюється рівнем культурного розвитку суспільства, тобто набором певних знань і суспільних цінностей (нормативної культури), а також вихованням і самовихованням культури у кожного громадянина. У цьому зв'язку не можна не зауважити, що у провідних університетах і корпораціях Західної Європи і США початок навчання і праці розпочинається з повторення або ознайомлення з основами культури спілкування, як важливої складової частини корпоративної культури [80, 85], що є доволі актуальним і для розвинених країн Західної Європи. Так, в Австрії за даними Євростат (Eurostat) за 2012-2016 роки достатньо молодих людей, які не мають базових соціальних навичок, необхідних для роботи. І це за умови, що ця країна протягом багатьох років своєю соціальною політикою забезпечує найнижчий рівень безробіття у Європі (після ФРН) серед молоді [63].

28. Віковий показник у таблицях поданий у вигляді чисел: від 1 до 6 (1 – вік 18-25, 2 – 26-30, 3 – 31-40, 4 – 41-50, 5 – 51-60, 6 – старше 60-ти років).

29. Час існування справи, її спрямованість, кількість найнятих працівників, тощо. Такий показник, як освіта, не був указаний майже половиною респондентів-підприємців. В одній з анкет, в якості особистої думки, було зазначено, що для підприємця освіта не відіграє якоїсь особливої ролі.

30. sa_i – $sumofabsolute\ indexes$ – сума абсолютних вікових показників однієї статі тієї чи іншої позиції; sa_{i1} – $sumofabsolute\ indexes\ 1$ – сума абсолютних вікових показників обидвох статей тієї чи іншої позиції; sr_i – $sumofrelative\ indexes$ – сума відносних вікових показників обидвох статей тієї чи іншої позиції.

31. Тільки за останнє десятиріччя у німецькомовній науковій літературі з'явилося немало досліджень, присвячених аналізу загальновідомої наукової роботи Макса Вебера (Max Weber) «Протестантська етика і дух капіталізму». Знайомство з деякими з них – показало, що єдиної точки зору на позицію вченого щодо впливу протестантизму на розвиток капіталізму, не має. Так, одні науковці вважають, що Макс Вебер встановив причинно-наслідковий зв'язок між протестантською доктриною, зокрема, кальвіністською і пієтизмом, який знайшов свій вираз в аскетичному способі життя й у виникненні нової економічної етики капіталізму [78], інші – наполягають на тому, що вчений ніколи не розглядав причинно-наслідковий зв'язок між Реформацією і промисловим розвитком сучасних суспільств, він більше посилався на близькість між протестантизмом і сучасним капіталізмом, що запліднювалося переформуванням проблеми спасіння, яка була надана Реформацією. Макс Вебер (Max Weber), продовжують представники даної наукової позиції, ніколи не думав, що капіталізм прийшов з Реформацією. Капіталізм переживав її, але більш спекулятивний, авантюристичний і жорстокий [51]. Народившись, підкреслюють вони, протестантизм орієнтує молодобуржуа, окрім іншого, на допомогу тим елементам суспільства, які її потребують, і стає рушійною силою капіталізму [55, 60]. Теоретик протестантизму швейцарець Ульріх Цвінглі (Ulrich Zwingli) писав, що християнин стоїть перед Богом один і несе особисту відповідальність за свою працю. Цю реформаторську доктрину сприйняли перш за все ті, хто боровся за особисту свободу [55]. В результаті, в суспільствах, у яких був поширений протестантизм, образ підприємця ставав взірцем для наслідування, що стало у їхній суспільній думці не тільки прийнятним, але й бажаним [34]. До речі, вітчизняні вчені також долучилися до цієї наукової дискусії, дотримуючись другої позиції [20, 29].

32. Термін «діаконія» походить від грецького слова «слуга» й використовується, як служіння тим, хто потребує допомоги. В богословській літературі, з якої це слово набуло широкого соціального вжитку, воно означає, по-перше, служіння самого Христа (diaconesai), наприклад, роль діакона на Тайній Вечері виконував Христос, і служіння Христу (oudieconesamensoi). «По тому пізнають усі, говорив Ісус ще за земного життя, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою» [22]; по-друге, апостольське служіння. Апостол Павел каже, що Бог ставить апостолів, пророків, євангелістів, пастирів й учителів на справу служіння... (eistonergondiaconias) [72]. Грошова економіка, себто ринок, і Реформація сприяли вкоріненню діаконії у суспільні відносини. Велику роль у цьому відіграли протестантські релігійні общини [46]. У 1675 році лютеранський богослов і професор університету в Галле, лідер громадської думки серед богословів Німеччини Філіп Якоб Шпенер (Philipp Jakob Spener) написав книжку «Благочестиві побажання» («Pia Desideria»), у якій заложив основу для нового благочестя під назвою пієтизм. У ній мислитель вимагав від кожного християнина самозречення і християнської любові до кожного, особливо до тих, хто потребує допомоги. У якості прикладу він заснував фонд, що допомагав інвалідам, вдовам, сиротам та іншим обездолим, хто не міг сам себе прогодувати, гідно прожити земне життя [59]. З середини XIX століття рух діаконії, внаслідок зміцнення контактів з буржуазними соціальними реформаторами, які вважали себе переконаними протестантами, певним чином трансформується у соціальний протестантизм, представники якого доклали немало зусиль для розвитку теоретичних основ моделі держави загального добробуту у Німеччині [73]. Таким чином, були сформовані умови, за яких підприємницьке середовище, як серцевина громадянського суспільства, разом з ним, а також – політичними партіями, органами державної влади, несли відповідальність як за стан розвитку Німецького суспільства, так і за кожного обездоленого, який не міг працювати сам.

33. У наступних публікаціях буде проаналізоване бачення соціальної відповідальності українськими підприємцями, які не чули про КСВ, але реалізують її на практиці.

34. Значення слова «обережний» знайде своє пояснення у наступній публікації.

35. Проблема патерналізму в системі політичних цінностей, настанов і моделей поведінки людини у суспільстві, політичний клас якого проголосив перехід від тоталітаризму до демократії, є дуже актуальною. Йдеться про процес формування суспільних відносин, головним актором якого має бути, перш за все, пересічний підприємець (саме він, як суб'єкт приватної власності, що бере участь у господарюванні, задоволенні, як власних, так і суспільних, економічних і соціальних запитів та інтересів, передусім, має бути зацікавлений у тому, щоб органи державної влади встановлювали справедливі, зрозумілі, передбачувані і стабільні правові засади взаємовідносин між людиною і суспільством, з однієї сторони, і державою – з іншої). Щоб вижити за умов, коли елементи владних структур тиснуть на нього, він має, або прийняти запропоновані правила гри і схилити голову (Терновий вінець і терпіння – символ страждань Ісуса, з яким він переносив всі страждання. Якщо нас постигає якась скорбота, говорив у своїй проповіді один з випускників Почаєвської духовної семінарії 2015-2016 учбового року, ми маємо розуміти, що це може посилатись нам за гріхи, і треба смірятися, переносити це, і тоді в нас буде вироблятися терпіння. Ми повинні і в радості і в горі, завжди дякувати Богу, як це робили святі. Останні слова св. Іоанна Златоуста, який пережив багато страждань були «Слава Богу за все» [15]), або, об'єднуючись з собі подібними, вести боротьбу за вкорінення у суспільні відносини конституційних принципів верховенства права, визначення змісту і спрямованості діяльності держави відповідно прав і свобод людини та їх гарантій, вільності і рівності всіх людей у їх правах та гідності, забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальної спрямованості економіки, тощо. Підприємці, таким чином, складають серцевину громадянського суспільства, за якого канали виникнення патерналізму суттєво звужені. Роль релігії, перш за все, протестантської, у формуванні ідеології громадянського суспільства применшити дуже важко. Професор соціології Гумбольдтського університету (Берлін, ФРН) Ф.Адлофф (Frank Adloff) у своєму виступі на конференції «Християнські церкви і громадянське суспільство: незалежні або взаємопов'язані?» («Christliche Kirchen und Zivilgesellschaft: Unabhängig oder verbunden?»); Євангелістський коледж, Берлін,

20-22 вересня 2007 р.) говорив, що релігійні ідеї справили істотний вплив на формування практики дій громадянського суспільства, тому, продовжував він, відмінності у громадянській активності американців і німців значною мірою обумовлені релігійними особливостями [44], а професор І.Фетцер (Joachim Fetzer, викладає ділову етику в Університеті прикладних наук у містах Вюрцбург і Швайнфурт та є членом Керівного комітету Мережі рішень стійкого розвитку-SDSN, Deutschland), у дослідженні, присвяченому ролі Реформації і протестантизму у боротьбі проти корупції, писав, що видання папою Левом X 18.10.1517 р. Булли про прощу гріхів і продаж індульгенцій з метою допомоги у будівництві храму Святого Петра та порятунку християнських душ призвело до того, що у Мартіна Лютера (Martin Luther) спалахнув гнів, який знайшов свій вираз у 95 тезах проти продажу індульгенцій вже 31.10.1517 р. Він бачив, зазначає вчений, що відбувається зловживання службовим становищем з метою здиригства, започаткувавши, таким чином, протест проти корупції і, тим самим, одного з її джерел – патерналізму [54]. Разом з тим, Мартін Лютер засуджував селянське повстання проти феодальної експлуатації на чолі з радикальним лідером Реформації Томасом Мюнцером (Thomas Münzer [47]. Швейцарський реформатор церкви Ульріх Цвінглі (Ulrich Zwingli) пішов далі. У 1525 році він писав, що ми зобов'язані особисто визнати, що християнські люди притиснуті податками та зборами, що весь світ настільки корумпований, відкинутий і безстидний, що необхідно його терміново покращувати, і ми знаємо, що Небесний Отець продовжує нас наставляти та підштовхувати, і ми бачимо, що Він послав нам своє Слово для зміцнення та знищення укоріненого зла, щоб ми не загинули, щоб ми бачили людей, які свої, приватні інтереси прикривають Євангелієм, щоб ми бачили, що Слово Боже, яке проповідується сьогодні диаметрально протилежне порокам, якими ми багаті [82]. Таким чином, йдеться, як про одне з існуючих цивілізаційних джерел патерналізму в Україні, так і його подолання у країнах Західної Європи на прикладі Німеччині і Швейцарії. Але це жодним чином не означає неможливість його витіснення, тобто формування демократичної політичної свідомості у громадян нашої держави. У своїй прощальній лекції 02.02.1994 року професор Рурського університету у місті Бохум Х. Гребінг (Helga Grebing) говорила, що демократичні процеси у пострадянських країнах Східної Європи мають містити у собі в органічній єдності, як становлення національних держав, так і формування громадянського суспільства. Це не зможе не обумовити інтеграцію молодих країн, в яких людина почуває себе вільною, до демократичної Європи [57]. Вітчизняні вчені приділяють достатню увагу дослідженню патерналізму в Україні. Так, доцент кафедри політичної соціології Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна М.О. Колоколова у своєму дослідженні виявила імовірні причини патерналізму в українському суспільстві як характерної особливості його політичної свідомості. Серед них такі як: 1) рудимент радянської політичної системи; 2) феодальне минуле; 3) продукт нинішньої влади; 4) надії окремих сегментів населення на допомогу інших держав, тощо [9]. Цікавою є сутнісна оцінка патерналізму, яка надана В. Газіним на сторінках щотижневика «Дзеркало тижня». Автор пише, що нині історичний патерналізм проявляється в країнах недемократії, тобто там, де демократія лише рекламована оболонка без змісту. До таких країн належить і Україна [3].

36. В 14 анкетах (5,5%) містяться особисті думки підприємців, які обрали 3-ій варіант позиції №1. Більшість з них доволі емоційні, а деякі – некоректні. Лише два (0,8%) підприємця в своїх особистих думках, знову ж таки, емоційно, але зрозуміло, вказують на приведену трудність: «Про яку допомогу може йти мова, адже більшість підприємців буквально виживають. Держава, тільки держава!», «В країні стає дедалі більше людей, які без сторонньої допомоги не проживуть, але в умовах, коли більшість бізнесменів самі животіють, допомогти бездопоміжним може лише держава».

37. Особисті думки такого змісту містяться у 4 анкетах з 55 (7,3%). Три з них мають виразну емоційну забарвленість, одна є цілком коректною: «Політики по ящику не втомлюються повторювати про перехід нашої держави до демократії, встановлюючи часто правила, що вигідні лише їй, а підприємці покійно знімають шляпу, тому визначити кому, кого і як підтримувати може лише вона».

38. Серед 13 питань 2-го елементу-позиції «КСВ це» 19 (31,1%) підприємців обрали перше з них: «Підвищення якості товарів і послуг», 2 (3,3%) – четверте: «Участь у природоохоронній діяльності», 10 (16,4%) – шосте: «Прозора фінансова звітність», 3 (4,9%) – десяте: «Безумовне виконання принципів і норм Конституції і Законів України». Серед 15 питань 5-го елементу-позиції «Спрямованість Вашої Справи на КСВ наражається (буде наражатися) на певні труднощі, підприємці відмітили 8 питань. Більшість з них підкреслили 1-2 бізнесмена. Лише на перше: «Високі податки» звернули свою увагу 43 підприємця (70,5%) і на шосте: «Брак коштів» - 41 (67,2%).

39. У зв'язку з цим, доречно зауважити, що Л. Ерхард (Ludwig Erhard, 04.02.1897-05.05.1977, християнський демократ (ХДС), міністр економіки в уряді К. Аденауера (Konrad Adenauer), а потім його наступник на посаді федерального канцлера ФРН (1963-1966) став батьком «німецького чуда», в основі якого знаходилася ідеологія «добробуту для всіх». У своїй книжці під цією назвою, яка вперше побачила світ у 1957 році, він писав, що соціальна ринкова економіка немислима без послідовної політики цінової стабільності. Тільки така політика гарантує, що окремі люди не будуть збагачуватися за рахунок інших. Стабільні ціни є основою соціального умиротворення (befriedung), органічної економіки, політичного порядку [53, s. 15, 17].

40. «Чому я повинен комусь допомагати? Я був свідком як моя мати боролася за існування нашої справи. За будь-яку допомогу потрібно було платити. Я виріс з розумінням того, що капіталізм це те, коли кожен за себе». «Чиновники створюють бізнесправила під себе. Як можуть підприємці підтримувати бездопоміжних, живучи за ними?». «Ми піднялися на ноги, завдяки великим зусиллям і важким втратам. Щоб заробити гроші, батьки їздили в Туреччину і Польщу за товаром. Бувало, що його відбирали, батька, навіть, одного разу побили. Вони стали жорстокими, а я все це бачив. Злидням ніколи допомагати не будемо. Напевно, могли б допомагати важкохворим, інвалідам, бездомним дітям. Але ж відповідних умов і можливостей немає».

41. Дисертація була присвячена дослідженню проблем європоізації України і польсько-українським відносинам в контексті європейської інтеграції (захищена у 2010 році у Вільному університеті Берліну). Доктор В. Прісмейер-Ткоц (Weronika Priesmeuerg-Tkocz) викладає в Європейській академії в Берліні і в університеті імені Адама Міцкевича в Познані (Польща).

42. Більш детально дана проблема буде висвітлена у наступних публікаціях.

43. Розвиток сучасних країн реальної демократії з сформованим громадянським суспільством і, відповідно, підприємницьким середовищем, дієвим конституціоналізмом обумовив одну з найважливіших тенденцій ускладнення і збагачення суспільних відносин: поряд з гарантіями приватної власності почала завойовувати своє місце, як у суспільній свідомості, так і у політико-правовій і соціально-економічній практиці ідея її соціальної функції. Так, у ст. 14 Конституції ФРН від 23.05.1949 р. закріплювалося, що власність зобов'язує. Користування нею повинно одночасно служити спільному благу [10]. Директор Інституту демосфери ФРН, професор Р. Кехер (Renate Köcher), аналізуючи реформи вищезгаданого Л. Ерхарда (Ludwig Erhard), зазначала, що вирішальним для реалізації ідеї соціального ринкового господарства є економічний успіх і широкий ефект цього успіху. Причому, продовжувала вона, для громадянського суспільства, як одного з найважливіших системних елементів демократії і, в тому числі ринкових відносин, принцип соціальної справедливості є не менш важливий, ніж – свободи [66]. У зв'язку з цим, неможливо не зазначити, що економічний успіх ринкових реформ, писав один з авторів представленої матеріалу, вирішальною мірою залежить, з однієї сторони, від здатності політичних партій, що отримали мандат довіри виборців і оволоділи владою, виконати свої передвиборчі обіцянки, а з іншої – від спромоги громадянського суспільства, опозиційних партій контролювати реалізацію партійної державної політики в інтересах, як підприємницького середовища, так і громади в цілому [14, с. 224].

44. Елемент-позиція №3, варіант 4. Більш ґрунтовно воно буде розглянуто у наступних публікаціях.

45. У наступних публікаціях, спираючись на результати дослідження, буде показано, що далеко не всі підприємці, які визначають в анкетах своє розуміння тих чи інших сторін КСВ, реально здійснюють її на практиці.
46. У даному контексті подається у скороченому вигляді.
47. У вітчизняній науковій літературі роль політичних партій у розвитку певної сфери суспільних відносин, як правило, досліджується шляхом виявлення й аналізу, як внутрішньопартійних (програми політичних партій, рішення з'їздів, конференцій, тощо), так і нормативно-правових документів, ініціаторами яких були партійні фракції, парламентська більшість або меншість. У представлений статі її автори виходили з задачі дослідити результати діяльності політичних партій у підвищенні рівня культури КСВ. Тим більше, власне, зацікавленість і діяльність політичних партій України у розвитку культури КСВ, певним чином, була вже показана у попередній публікації [8]. Більш ґрунтовно вона буде досліджена у наступній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизнес и общество: брак по расчету? Интервью с Каролиной Винделл (KarolinaWindell) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.score.su.se/medarbetare/medarbetare-a-%C3%B6/karolina-windell-1.155173>
2. А. Бурковська, Т. Лункіна Про необхідність удосконалення законодавчого регулювання корпоративної соціальної відповідальності в Україні / А. Бурковська, Т. Лункіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/18118/2/ConfFMNES_2016_Burkovska_A-The_need_to_improve_the_200-202.pdf
3. В. Газін Патерналізм: відлюмпенів Риму доелекторату України / В. Газін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/history/paternalizm-vidlyumpeniv-rimu-do-elektoratu-ukrayini-_html;
4. Грінченко А., Іщанова М. Корпоративна культура соціально-відповідального банку / А. Грінченко, М. Іщанова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Sergey/Downloads/Uap_2015_2_4.pdf
5. Грицина Л.А. Механізм формування корпоративної соціальної відповідальності в управлінні підприємством: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.04 / Л.А. Грицина. – Хмельниц. нац. ун-т. – 2009. – 20 с.
6. Задорожний Г. Оновлення методології як умовне відродження економіки / Г. Задорожний // Зеркало недели. – №42. – 11 ноября 2017. – С. 7.
7. Из третьего світу в перший. Сингапурська історія: 1965-2000. Мемуари Лі Куан Ю. Том 2 / Пер. з англ. К. Сисоева. – К.: Видавництво Олексія Капусти. – 2011. – 684 с.
8. Ляницький Я. В. Соціальна відповідальність партнерів у сфері зайнятості населення: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.07 / Я. В. Ляницький. – К.: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. – 2012. – 19 с.
9. Колоколова М.О. Патерналізм у політичній свідомості українців: характерні прояви та ймовірні причини / М.О. Колоколова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, соціологічний факультет, 2014. – № 1122. – С. 59-66.
10. Конституція ФРН. 23.05.1949 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&object=translation&l=ru
11. Ласукова А.С. Розвиток банківського бізнесу в Україні на засадах корпоративної соціальної відповідальності: дис. канд. економ. наук: 08.00.08. Нац. банк України, Держ. ВНЗ «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України» / А.С. Ласукова. – Суми, 2014. – 220 с.
12. Ліфінцев Д.С. Корпоративна соціальна відповідальність як складова культури організації: економічне значення / Д.С. Ліфінцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Sergey/Downloads/efek_2013_11_60.pdf.
13. Лукаш С.Ю. Політичні партії в системі ознайомлення підприємців з практикою корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в Україні на сучасному етапі (за результатами кількісного дослідження) / С.Ю. Лукаш, Є.І. Григоренко, Ю.С. Михальська та інші // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017. – Вип.24. – С. 225-240.
14. Лукаш С. Ю. Щодо проблеми партійної культури в Україні: розуміння, стан, перспективи розвитку / С.Ю. Лукаш // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. – Вип.21. – С. 209-231.
15. Проповідь на тему: «Приклад життя і терпіння» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pdsem.mrezha.net/propoved/st_pr138.html
16. Малому бізнесу завжди не вистачає грошей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodynnifirmy.org.ua/a/23376575a251/malomu-biznesu-zavzhdy-ne-vystachaye-hroshej>
17. Моральний вимір економіки: соціальна відповідальність бізнесу та економічна ефективність: монографія / за ред. д-ра філос. наук, проф. Г.Ф. Хоружого. – К.: УБС НБУ, 2009. – 255 с.
18. Мосійчук І.В. Корпоративна соціальна відповідальність як основа сучасного розвитку економіки / І.В. Мосійчук // Житомир. Держ. ун-т ім. І. Франка. Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки. – 2015. – №3. – С. 3-15.
19. Пархоменко О.С. Чинники і напрями розвитку політики корпоративної соціальної відповідальності українських компаній / О.С. Пархоменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=ua&z=3003>
20. Погорілий О.І. Макс Вебер і його класична праця / О.І. Погорілий // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reformed.org.ua/index.php?wl=3&id_mat=34&part=1
21. Роль культури в системі суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/11982/>
22. Служіння людям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.mormon.org.ua/%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%";](https://www.mormon.org.ua/%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%)
23. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / А.М. Колот, О.М. Грішнова та ін.; за наук. ред. д-ра економ. наук проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.
24. Стрембіцька Л.Л. Оцінка інтенсивності впровадження корпоративної соціальної відповідальності в Україні / Л.Л. Стрембіцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/2250/1/strembitska.pdf>
25. Уряд активно комунікує з бізнесом, але фундаментальних змін не відбулося – експертка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/uriad-aktyvno-komunikuie-z-biznesom-ale-fundamentalnykh-zmin-ne-vidbulosa-ekspertka>
26. Форрестер Д. Мировая динамика: пер. с англ. / Д.Форрестер. – М.: ООО Издательство АСТ; СПб.: TerraFantastica, 2003. – 379 с.
27. Шаповал Валентина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ep.nmu.org.ua/ua/kaf/shapoval.php>
28. Шаповал В.М. Розвиток соціальної відповідальності бізнесу в Україні та необхідність її державної підтримки / В.М. Шаповал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/241>

29. Юрій М.Ф. Соціологія культури: навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. – 302 с.
30. Campbell J. Why Would Corporations Behave in Socially Responsible Ways? An Institutional Theory of Corporate Social Responsibility / J. Campbell [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31693702/why_would_corporations_behave_in_socially_re_ways.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAJ56TQJRTWSMTNPEA&Expires=1470659425&Signature=400w3WdPLYEQKjkT5TK%2F0GuGYsg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3Dwhy_would_corporations_behave_in_sociall.pdf
31. Concepts and Principles [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://systemic-insight.com/concepts-principles/>
32. Cornwall J. Building an Entrepreneurial Culture / J. Cornwall [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.businessinsider.com/building-an-entrepreneurial-culture-2011-8>
33. Dartmouth College, Hanover, Overview [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.usnews.com/best-colleges/dartmouth-college-2573>
34. Entrepreneurship and Entrepreneurial Culture [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vcampus.uom.ac.mu/entrepreneurship/Unit9/Entrepreneurial_Culture.htm
35. Heathfield S. Culture: Your Environment for People at Work. What Is Organizational Culture? / S. Heathfield [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thebalance.com/culture-your-environment-for-people-at-work-1918809>;
36. Karolina Windell [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.score.su.se/medarbetare/medarbetare-a-%C3%B6/karolina-windell-1.155173>
37. Long-Crowell E. Types of Social Groups Primary, Secondary and Reference Groups [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://study.com/academy/lesson/types-of-social-groups-primary-secondary-and-reference-groups.html>
38. McPherson S. CSR Trends To Watch In 2017 / S. McPherson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.forbes.com/sites/susanmcperson/2017/01/19/6-csr-trends-to-watch-in-2017/#74694e5fb1cc>
39. Stakeholder Theory [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stakeholdermap.com/stakeholder-theory.html>
40. Susan M. Heathfield [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thebalance.com/susan-m-heathfield-1916605>
41. What are the six basic elements of culture? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.reference.com/world-view/six-basic-elements-culture-103d8338364d19fb?qo=contentSimilarQuestions>
42. Why is culture so important to society? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.reference.com/world-view/culture-important-society-2f69d99fe0698d43?qo=contentSimilarQuestions>
43. Ballin A. Derleise Todeiner Supermacht / A. Ballin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://derstandard.at/1324501123234/20-Jahre-Ende-der-UdSSR-Der-leise-Tod-einer-Supermacht>
44. Bauerkämper A., Nautz J. Christliche Kirchen und Zivilgesellschaft: Unabhängig oder verbunden? / A. Bauerkämper, J. Nautz. – Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas (BKVGE) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-1914>
45. Baum U. Wirtschaftssystem und Gesellschaft / U. Baum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.xing.com/communities/posts/6-verstoesse-gegen-die-soziale-marktwirtschaft-1001768638>
46. Blick I. Weibliche Frömmigkeit und soziale Protestantismus die Diakone im 19 Jahrhundert / I. Blick [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.grin.com/document/173143>
47. Bou W. Was Sie über den Reformator Martin Luther wissen müssen / W. Bou [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.morgenpost.de/vermishtes/article208610327/Was-Sie-ueber-den-Reformator-Martin-Luther-wissen-muessen.html>
48. Brian O., Winfried F. Das Erbes des protestantischen Arbeitsethos / O. Brian, F. Winfried [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visionjournal.de/node/1725>
49. CSR in Deutschland. Firmenengagement zeigen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cfi-kinderhilfe.de/csr/?gclid=EA1aIQobChMjY7CJusm32AIVE1QYCh1tYgBYEAAAYASAAEgKjxPD_BwE
50. Die Bedeutung der sozialen Verantwortung von Unternehmen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nachhaltigkeit.steiermark.at/cms/beitrag/10930104/30205853/>
51. Die Protestanten und das Wirtschaftsleben [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.museeprotestant.org/de/notice/die-protestanten-und-das-wirtschaftsleben/>
52. Dr. Ingmar Bredies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_III/Politikwissenschaft/pdf/ost/lebenslauf_bredies.pdf
53. Erhard L. Wohlstand für alle. – Econ-Verlag, Düsseldorf. Die vorliegende 8. Auflage von 1964 ist die letzte von Ludwig Erhard autorisierte Fassung. Ludwig-Erhard-Stiftung e.V. Johannerstraße 8. 53113 Bonn. E-Mail: info@ludwig-erhard-stiftung.de. – 387 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ludwig-erhard.de/wp-content/uploads/wohlstand_fuer_alle1.pdf
54. Fetzer J. Korruption und Reformation. Integrität und Compliance / J. Fetzer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.forumwirtschaftsethik.de/korruption-und-reformation/>
55. Freiheit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zhref.ch/themen/reformationsjubilaeum/allgemeine-informationen/huldrych-zwingli/zwingli-lexikon-von-a-bis-z-1/lexikon-f/freiheit>
56. Frey G. Hermeneutische und hypothetisch-deduktive Methode / G. Frey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF01801440>
57. Grebing H. Nationale und zivilisatorische Identität in Europa / H. Grebing [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.fes.de/gmh/main/pdf_files/gmh/1995/1995-02-a-110.pdf
58. Grünbuch Arbeiten 4.0 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bmas.de/DE/Service/Medien/Publikationen/A872-gruenbuch-arbeiten-vier-null.html>
59. Gründler K. Fromme Wünsche. Philipp Jacob Spener und der Pietismus in Deutschland / K. Gründler [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.deutschlandradio.de/archiv/dlr/sendungen/merkmal/345062/index.html>
60. Gundlach T. Der freie Knecht. Freiheitsausprotestantischer Sicht / T. Gundlach [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fluter.de/de/freiheit/thema/4057/>
61. Hanano R. Corporate Social Responsibility (CSR) - Die gesellschaftliche Verantwortung von Unternehmen / R. Hanano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reset.org/knowledge/corporate-social-responsibility-csr-%E2%80%93-die-gesellschaftliche-verantwortung-von-unternehmen>
62. Hans Joachim Meyer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Joachim_Meyer
63. Jugendliche und junge Erwachsene auf dem Arbeitsmarkt // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.sozialministerium.at/site/Arbeit_Behinderung/Arbeitsmarkt/Arbeitsmarktpolitik/Jugendliche_und_junge_Erwachsene/
64. Jürgen Raithel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/J%C3%BCrgen_Raithel
65. Kehler P. Analyse der Postkommunistischen Systemtransformation am Beispiel der Ukraine. Hat sich der postsowjetische politische Transformationsprozess der Ukraine demokratisch konsolidiert? / P. Kehler. – Bremen, Oktober 2013 [Електронний ресурс]. –

- Режим доступу: http://www.ispmbremen.de/fileadmin/download/forschung/pdf/ISPM_Glokal_Arbeitspapiere/ISPM_AP_6_Khrer_Patrick.pdf
66. Köcher R. Der Erfolg legitimiert die Marktwirtschaft / R. Köcher // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theuropean.de/renate-koecher/12637-ludwig-erhards-wirtschaftswunder>
67. Mackow J., Bredies I. Nationale Demokratie in der Ukraine / J. Mackow, I. Bredies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.hss.de/download/publications/AMZ-75_Ukraine.pdf
68. Maltschnig E. Politische Parteien, Zivilgesellschaft und direkte Demokratie / E. Maltschnig [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://momentum-kongress.org/cms/uploads/PAPER_Maltschnig.pdf
69. Meyer H.J. Kultur ist Seismograph der gesellschaftlichen Situation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmk.org/aktuelles/artikelansicht/kultur-ist-seismograph-der-gesellschaftlichen-situation.html>
70. Müller K. Gesellschaftliche Verantwortung von Unternehmen Spannungsfeld von Individuum, Kultur und Ökonomie / K. Müller [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wb-aop.uni-wuppertal.de/fileadmin/wb-aop/Alumni/Vortrag_Prof_M%C3%BCller-CSR.pdf
71. Müller R. Probleme der Demokratie / R. Müller [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dadalog-d.org/demokratie-verstehen/probleme.htm>
72. Neufeld D. Stefan Vatter zum apostolischen Dienst / D. Neufeld [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.neufeldveag.de/blog/stefan-vatter-zum-apostolischen-dienst>
73. Norbert F. Sozialer Protestantismus – Annäherungen an eine neuzeitliche Gestalt des Protestantismus / F. Norbert [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hsozkult.de/event/id/termine-2342>
74. Pelinka A. Demokratie: Österreich 1900 – Österreich 2000 / A. Pelinka [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/pelinka.pdf>
75. Priesmeyer-Tkocz W. Polen und die Europäisierung der Ukraine. Die polnische Ukraine-Politik im Kontext der europäischen Integration / W. Priesmeyer-Tkocz. – Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie (Dr. phil.). – Freie Universität, Berlin, 2. Juli 2010. – 300 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_000000009019/Presmeyer_Europaeisierung_Ukraine.pdf
76. Raitzel J. Grundlagen und –probleme empirischer Sozialforschung / J. Raitzel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-531-91148-9_2
77. Schmassmann E. Welche Rolle für Zivilgesellschaft / E. Schmassmann // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medicusmundi.ch/de/bulletin/mms-bulletin/sdgs-leaving-no-one-behind/die-schweiz-und-die-agenda-2030/zivilgesellschaft-lanciert-gemeinsame-plattform-fuer-agenda-2030>
78. Seiffert M. Protestantische Ethik und Unternehmertum in Deutschland im 19. Jahrhundert / M. Seiffert [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.grin.com/document/49048>
79. Soziale Verantwortung Unternehmen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kolkbv.nl/de/uber-uns/soziale-verantwortung-der-unternehmen>
80. Spülbeck S. Organisationethnologie / S. Spülbeck [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unternehmenskultur-magazin.de/index.php/theorie/analysemethoden-und-grundlagen/organisationethnologie>
81. Stark W. Welche Verantwortung von Unternehmen braucht unsere Gesellschaft in Zukunft? / W. Stark [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.schader-stiftung.de/themen/gemeinwohl-und-verantwortung/fokus/corporate-social-responsibility/artikel/welche-verantwortung-von-unternehmen-braucht-unsere-gesellschaft-in-zukunft/>
82. Ulrich Zwingli: Der Kommentar von der wahren und falschen Religion (1525) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Sergey/Downloads/U.%20Zwingli,%20Kommentar%201525.pdf>
83. Weßels B. Die Entwicklung des Deutschen Korporatismus / B. Weßels [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/apuz/25543/die-entwicklung-des-deutschen-korporatismus?p=all>
84. Weßels B. Organisierte Interessen und Rot-Grün: Temporäre Beziehungsschwäche oder zunehmende Entkoppelung zwischen Verbänden und Parteien? / B. Weßels [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-531-90302-6_7
85. Wien A., Franzke N. Grundlegender Unternehmenskultur / A. Wien, N. Franzke [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Sergey/Downloads/9783658059927-c1.pdf>
86. Zimmer A. Die verschiedenen Dimensionen der Zivilgesellschaft / A. Zimmer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-verhaeltnisse-eine-sozialkunde/138713/dimensionen>